

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ukraina Lithuanica:

студії з історії

Великого князівства Литовського

Т. VII

Київ

2024

Повна назва: Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського
Скорочена назва: Ukraina Lithuanica
Засновник і видавець: Інститут історії України Національної академії наук України

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, тел. (044) 279-63-62

Веб-сайт видання: ul.history.org.ua

E-mail: ukrainalithuanica@gmail.com, dvashchuk@ukr.net, blashchuks@gmail.com

Ідентифікатор друкованого медіа в Реєстрі: R30-03061

Key title: Ukraina Lithuanica
Abbreviated key title: Ukraina Lithuanica
Founder and Publisher: Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine

Address of the Editorial Board and Publisher: 4 Mykhailo Hrushevskiyi str., Kyiv, 01001, Ukraine, tel. (044) 279-63-62

Website of the publication:

ul.history.org.ua

E-mail: ukrainalithuanica@gmail.com, dvashchuk@ukr.net, blashchuks@gmail.com

Identifier of the print media in the Register: R30-03061

У наукових статтях та розвідках запропонованого збірника розглядаються раніше не досліджені або маловивчені питання вітчизняної історії литовської доби, а також важливе коло проблем, пов'язаних із генезою поліетнічної держави епохи пізнього середньовіччя – початку нового часу – Великого князівства Литовського. Зацікавлений читач знайде у них авторське бачення відповідей на широке коло проблем, що досліджуються вперше або по-новому оцінюються, а також познайомиться з важливими джерелами, які вперше вводяться до наукового обігу. Для істориків-литуаністів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України та Великого князівства Литовського

The collection covers a number of new issues related to the history of the Grand Duchy of Lithuania; in particular, analysis of different peculiarities of its development in the Middle Ages and Early Modern Times. The given research is supposed to extend empirical and theoretical aspects of the mentioned issue. For historians, faculty members, students and everybody' interested in history of Ukraine and the Grand Duchy of Lithuania.

Редакційна колегія: Дмитро Ващук (*головний редактор*), Світлана Блащук (*секретар редколегії*), Андрій Блануца, Дмитро Вирський, Мирослав Волощук, Лариса Жеребцова, Йоліта Сарцевічене (Литва), Ігор Старенький, Ірина Хромова, Борис Черкас, Тарас Чухліб, Адріан Юсупович (Польща).

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України (протокол № 4 від 9 травня 2024 р.)

Issue DOI: <https://doi.org/10.15407/ul2024.07>

Видання індексується у наукометричних і реферативних базах даних:

ERIH PLUS, Україніка наукова, Slavic Humanities Index

Видання включено до **Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb)**

ISSN 2307-4329 (Print)
ISSN 2708-3918 (Online)

© Інститут історії України НАН України, 2024
© Автори, 2024

Зміст

Передмова	VII
-----------------	-----

Соціально-економічні відносини

Роман Івашко

Значення застав Товстого 1427 та 1444 років у політиці Гедиміновичів та Ягеллонів	1
--	---

Ірина Ворончук

Литовський рід Монтовтів (Монтовтів Коблинських) на Волині в XV–XVI ст.	13
---	----

Петро Кулаковський

Кореспонденція між князем Василем-Костянтином Острозьким та Криштофом Радзивіллою як джерело	27
---	----

Оксана Вальонене

Соціотопографія Вільнюса в XVII–XVIII ст.: основні особливості та напрямки розвитку	44
--	----

Археологія

Ритіс Йонайтіс

Стилузи у Вільнюсі	65
--------------------------	----

Ірма Каплунайте

Девіантні поховання у середньовічному Вільнюсі: святі чи злочинці?	85
--	----

Ad Fontes

Дмитро Ващук

Культурна спадщина князів Чорторийських: початки історії родинного архіву (XV–XVI ст.)	111
---	-----

Рецензії та огляди

Андрій Федорук

Ващук Д., Черкас Б. Східне пограниччя Європи:

Український фронтир у добу пізнього середньовіччя.

2-ге вид., допов. Кам'янець-Подільський:

ФОП Панькова А. С., 2022. 188 с.: іл. 125

Андрій Блануца

Ващук Д. Матеріальна спадщина кримських татар XIV–XVII ст.:

Поділля і Волинь: аналіт. каталог. Кам'янець-Подільський:

ФОП Панькова А. С., 2023. 48 с. 131

Contents

Preface	VII
----------------------	-----

Social-economic relations

Roman Ivashko

Significance of the Pledges of Tovste of 1427 and 1444 in Politics of Gediminids and Jagiellonians	1
---	---

Iryna Voronchuk

The Lithuanian Family of Montovt (Montovt Koblynsky) in Volhynia in the 15 th –16 th centuries	13
---	----

Petro Kulakovsky

Correspondence Between Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi and Kryshtof Radziwill as a Source	27
--	----

Oksana Valioniene

Sociotopography of Vilnius in the 17 th –18 th centuries: Main Features and Directions of Development	44
--	----

Archeology

Rytis Jonaitis

Styli in Vilnius	65
------------------------	----

Irma Kaplūnaitė

Deviant Burials in Medieval Vilnius: Saints or Criminals?	85
---	----

Ad Fontes

Dmytro Vashchuk

The Czortoryski Princes Cultural Heritage: the Beginnings of the Family History Archive (15–16 centuries)	111
--	-----

Reviews

Andrii Fedoruk

Vashchuk D., Cherkas B. The Eastern Boundary of Europe:

The Ukrainian Frontier in the Late Middle Ages.

2nd edition, supplemented. Kamianets-Podilskyi:

IE Pankova A. S., 2022. 188 p.: ill. 125

Andrii Blanutsa

Vashchuk D. The material heritage of the Crimean Tatars

of the XIV–XVII centuries: Podillia and Volyn: analytical catalog.

Kamianets-Podilskyi: IE Pankova A. S., 2023. 48 p. 131

Передмова

До чергового, сьомого, випуску фахового збірника "Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського" ввійшли нові дослідження відомих українських та литовських науковців. Відповідно до змісту публікацій їх розподілено за тематичними рубриками.

Розділ "Соціально-економічні відносини" відкриває стаття **Романа Івашка** "*Significance of the Pledges of Tovste of 1427 and 1444 in Politics of Gediminids and Jagiellonians*". Автор проаналізував два документи, 1427 та 1444 рр., які стосувалися великокнязівських надань, пов'язаних із с. Товсте Червоногородського повіту. Перший акт, на думку дослідника, надано 2 жовтня в Городлі Іванкові Гінковичу великим князем литовським Вітовтом. Другий – 24 вересня, надання польського короля Владислава III Варненчика в Оршові Богданові Гінковичу. Р. Івашко аргументовано висловив причини цих надань, а також опублікував латиномовні оригінали документів та англomовний переклад кожного.

Ірина Ворончук у статті "*Литовський рід Монтовтів (Монтовтів Коблинських) на Волині в XV–XVI ст.*" розглянула історію відомого роду, предки якого походили з Великого князівства Литовського. Один із представників, а саме Михайло Монтовтович, обійняв уряд луцького старости, а його нащадки перебували на інших важливих урядницьких посадах на Волині. До прикладу, Якуб Михайлович був кременецьким старостою. У XVI ст. родина стає досить впливовою в регіоні. Причиною цього стали шлюби з представниками князівських родин Гольшанських, Порицьких, Любецьких і Сокольських. Найбільш драматичною видалася доля Ганни Монтовтівни, дочка сина Якуба Михайловича – Яна.

Постаті київського воєводи В.-К. Острозького присвячена стаття **Петра Кулаковського** "*Кореспонденція між князем Василем-Костянтином Острозьким та Криштофом Радзивіллою як джерело*". Автор проаналізував чималу епістолярну спадщину українського князя, пов'язану з його зятем. Зміст документів дає можливість простежити зміни світогляду В.-К. Острозького

після Люблінської унії 1569 р.; його власне бачення зовнішньої політики Речі Посполитої, особливо щодо стосунків із Московським царством; розуміння зменшення політичної ролі князів у державі та відповідних негативних наслідків; проблеми конфесійних конфліктів і роль князя у цих процесах; діяльність В.-К. Острозького щодо посилення обороноздатності українських міст, будівництва замкових укріплень тощо.

Завершується перший розділ статтею **Оксани Вальонене** "Соціотопографія Вільнюса в XVII–XVIII століттях: основні особливості та напрямки розвитку". Джерельною базою послуговували реєстри нерухомості й податкові книги магістрату Вільнюса за період XVII–XVIII ст. Для опрацювання значного масиву інформації використовувалися "просторова реляційна база даних, мова структурованих запитів SQL, а також бібліотеки NumPy та Pandas програмної мови Python для управління та аналізу великих даних". Як установила авторка, зміни просторової структури Вільнюса спричинялися зазвичай пожежами. Найбільші потужні демографічні й соціотопографічні зміни були пов'язані з трьома періодами: 1) окупація московськими військами в 1655–1661 рр.; 2) спалах чуми 1657 р.; 3) епідемія чуми 1709–1710 рр. Важливим доповненням до аналітичної частини дослідження стали авторські картосхеми.

У другому розділі збірника – "Археологія" – вміщено дві статті. Дослідження **Рутіса Йонайтиса** "*Styli in Vilnius*" присвячене ґрунтовному аналізу кістяних стилусів, віднайдених археологами у Вільнюсі під час розкопок могильника на сучасній вул. Бокшто, 6, які з певними перервами тривали з листопада 2006 до грудня 2014 рр. У період 2009–2011 рр. було знайдено три кістяних стилуси, виготовлені з рогів. Два з них датуються кінцем XIV–XVI ст. Далі автор наводить порівняльні приклади восьми стилусів (п'ять металевих, три кістяних), віднайдених на території вільнюського Нижнього замку, з датуванням кінця XIV – початку XV ст. Стилуси були знайдені й в інших містах Литви. Місця знахідок пов'язані з компактним проживанням руського населення та, відповідно, поширенням православ'я й писемності. Цінним доповненням до статті є якісні ілюстрації.

Особливості девіантних поховань у середньовічному Вільнюсі розглядає **Ірма Каплунайте** у статті "*Deviant Burials in Medieval Vilnius: Saints or Criminals?*". Об'єктом наукового аналізу стали християнські поховання у Вільнюсі (як місцевих, так і прибулих), датовані XIII–XV ст. Розкопки проводилися на сучасних вулицях Бокшто та Латако. Для порівняльного аналізу й доповнення інформації авторка використовувала також матеріали з могильника Кривейкішкіс у Кернаве та Алітського, розташованого на правому березі р. Німан неподалік від однойменного кургану. Авторка виокремила такі риси поховань: у незвичних (ізольованих) місцях, поховання в незвичайних положеннях, обезголовлення, відрізання кінцівок, наявність гострих предметів усередині тіла, каменів або монет у роті, братські могили,

закидані камінням поховання, кремація (часткова кремація) в місці поховання, тортури, докази спеціальних ритуалів на скелетах тощо. Досить цікавими і змістовними є ілюстрації.

Третій розділ – "Ad Fontes" – представлений статтею **Дмитра Ващука** "*The Czortoryski Princes Cultural Heritage: The Beginnings of the Family History Archive (15–16 Centuries)*". Предметом дослідження є історія формування сімейного архіву князів Чорторийських упродовж XV–XVI ст. Зокрема, головну увагу сконцентровано на литовській гілці роду, яка бере свій початок від князя Олександра Васильовича. Згідно з віднайденими джерелами, висловлено припущення, що родинний архів започатковано у 40-х рр. XV ст. Зміст різноманітних документів дає можливість вивчати напрями діяльності представників роду: соціально-економічний, політичний, адміністративний, правовий, військовий, культурний тощо.

Останній розділ наукового збірника – "Рецензії та огляди" – складається з двох матеріалів. **Андрій Федорук** написав ґрунтовний відгук на монографію Д. Ващука й Б. Черкаса "*Східне пограниччя Європи: Український фронтир у добу пізнього середньовіччя. 2-ге вид., допов. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2022. 188 с.: іл.*". **Андрій Блануца** підготував рецензію на видання Д. Ващука "*Матеріальна спадщина кримських татар XIV–XVII ст.: Поділля і Волинь: аналіт. каталог. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2023. 48 с.*".

Дмитро Ващук,
головний редактор

Соціально-економічні ВІДНОСИНИ

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.001>
UDC 94(477.84-22Товсте):930.253(438.111)"14"

Roman IVASHKO

Ph.D. in History

Independent Researcher (Ukraine, Bibrka)

romanivashko1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7265-464X>

SIGNIFICANCE OF THE PLEDGES OF TOVSTE OF 1427 AND 1444 IN POLITICS OF GEDIMINIDS AND JAGIELLONIANS

The Tovste urban-type settlement is currently located in Chortkiv district of Ternopil region. This publication discusses the content of the relevant documents of 1427 and 1444 on donations of 100 marks in coins of that time each from Grand Duke of Lithuania Vytautas the Great and King of Poland Wladislaus III of Varna to members of the family of Hinkovyches. Both documents are stored in the Archive of the Radziwiłły family at the Main Archive of Ancient Acts in Warsaw. The grant of Duke Vytautas the Great was first published, obviously, by the medievalist, Prof Władysław Semkowicz. The latest generalizations about these donations belong to Dr. Janusz Kurtyka and Prof. Vitaliy Mykhaylovskiy.

The document of 1427, given to Ivanko Hinkovych in Horodło, was apparently issued on October 2. The Grand Ducal seal is preserved. The provision was made in "grosses of Podolia". But in fact, due to the fact that this is the common name of coins in circulation in Podolia at that time, it is difficult to determine the specific coin. The Lithuanian Duke did not directly indicate the merits for which the grant was awarded, so definition of the purpose of the donation is also based on assumptions. Apparently, in this way Duke Vytautas the Great sought to strengthen himself throughout Podolia, and perhaps this

was part of his policy of establishing control even over all of Rus' and the Golden Horde. Simultaneously, the Lithuanian ruler had an obligation to establish the Church Union with Rome.

The document of 1444, given to Bohdan Hinkovych in Orşova, was apparently issued on September 24. The royal seal is also preserved. The grant was probably made in the amount of 100 marks of Cracow, which was divided into 48 grosses. It was at that time that the anti-Ottoman Crusade was already underway under the general supervision of the Holy See in the person of the legate Julian Cesarini. Therefore, it makes sense to assume that the grant to Bohdan was made in the context of its organization. He could even be the direct participant of the campaign. The crusaders felt an urgent need for recruits. In this case, the royal grants of this kind in Western Podolia and the royal domain of the Jagiellonians were important not only for Central and Eastern Europe, but for all Christians in general in the context of the rescue of Constantinople on the eve of 1453.

Keywords: *Tovste, Podolia, Rus', Grand Duke of Lithuania Vytautas the Great, King of Poland Wladislaus III of Varna (Władysław III Warneńczyk), the Crusade of Varna.*

Роман ІВАШКО

доктор філософії,
незалежний дослідник (Україна, Бібрка)
romanivashko1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7265-464X>

ЗНАЧЕННЯ ЗАСТАВ ТОВСТОГО 1427 ТА 1444 РОКІВ У ПОЛІТИЦІ ГЕДИМІНОВИЧІВ ТА ЯГЕЛЛОНІВ

Селище міського типу Товсте актуально знаходиться в Чортківському районі Тернопільської області. В даній публікації розглянуто зміст відповідних документів 1427 та 1444 рр. із записами по 100 марок відповідними монетами з доби великого князя Литовського Вітовта Кейстутовича та польського короля Владислава III представникам родини Гінковичів. Обидва документи зберігаються в Архіві Радзивіллів в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві. Чи не вперше публікацію надання князя Вітовта Кейстутовича здійснив медієвіст, проф. Владислав Семкович. Останні узагальнення стосовно цих надань належать д-ру Янушу Куртиці та проф. Віталію Михайловському.

Документ 1427 року, наданий в Городлі Іванкові Гінковичу, вочевидь, був виданий 2 жовтня. Збережена великокнязівська печатка. Надання було здійснено у "подільських грошиках". Але насправді через те, що це загальна назва монет в обігу на Поділлі в той час, визначити конкретну монету важко. Литовський князь прямо не вказав заслуги за які було здійснено надання, тому визначення мети донації теж побудоване на припущеннях. Вочевидь, таким чином князь Вітовт прагнув укріпитися на усьому Поділлі, а, можливо, це було частиною його політики встанов-

лення в перспективі контролю навіть над усією Руссю та Золотою Ордою. При цьому у литовського князя були повноваження запроваджувати церковну унію з Римом.

Документ 1444, наданий в Оршові Богдану Гінковичу, вочевидь, був виданий 24 вересня. Королівську печатку теж збережено. Запис був здійснений, мабуть, у розмірі 100 краківських марок, що поділялися на 48 грошів. Саме в той час уже тривав антиосманський хрестовий похід під загальним наглядом Апостольського Престолу в особі легата Юліана Чезаріні. Тому мають сенс припущення, що надання Богдану було здійснено в контексті його організації. Він міг бути навіть безпосереднім учасником кампанії. Хрестоносці відчували гостру потребу в рекрутах. В такому разі королівські надання такого роду в Західному Поділлі та королівському домені Ягеллонів мали вагоме значення не лише для Центрально-Східної Європи, але загалом для всіх християн в контексті порятунку Константинополя напередодні 1453 р.

Ключові слова: Товсте, Поділля, Русь, великий литовський князь Вітовт Кейстутович, польський король Владислав III, Варненський хрестовий похід.

Formulation of the problem

It was traditionally considered that the first mention of the modern urban village of Tovste in Chortkiv district, Ternopil region in Ukraine, dates back to 1414 (Podii). Attention to the next mention of the village in 1427 was drawn by the medievalist Prof. Władysław Semkowicz (Mykhaylovskiy, 2000: 134–135; 2003: 225; Mykhaylovskiy, 2012: 101, 103; Biletska, 2017). Obviously, he firstly published the text of the corresponding grant of Grand Duke of Lithuania Vytautas the Great for Ivashko Hinkovych, the representative of the Ruthenian family (Semkowicz, 1930: № 5; Ochmański, 1986: № 110). Prof. Semkowicz supplemented the source publications of the act documents of this Duke, made by Prof. Anthony Prochaska "Codex epistolaris Vitoldi" (Prochaska, 1882). These documents were important in the following centuries, given that nobles sought to confirm their own honorable origins.

Dr. Janusz Kurtyka and Prof. Vitaliy Mykhaylovskiy tried to collect in one register and to publish the documents of this Duke concerning the strategically important territory of Podolia, which was located at the junction of states, trade routes and cultures (Kurtyka, 2004; Mykhaylovskiy, 2003; 2004; Cherkas, 2020: 78). It has turned out that the first mention of the village during the Polish rule after 1434 belongs to 1444 (Sułkowska-Kuraś, 1975: № 2495; Mykhaylovskiy, 2000: 136; Mykhaylovskiy, 2020: 128). Both documents of 1427 and 1444 are still stored in the Archive of Radziwiłły family at the Main Archive of Ancient Documents in Warsaw (AGAD). It would be appropriate to analyze texts and contexts of two relevant donations of Tovste, for which purpose the grants were made, to determine its significance for World History and Ukraine in particular. Therefore,

in addition to analysis and synthesis, method of induction became appropriate in the research of these benefits.

The grant of Grand Duke of Lithuania Vytautas the Great

The text and the translation of the grant of Grand Duke of Lithuania Vytautas the Great of 1427 are next:

Alexander alias Witawdus, Dei gratia Magnus dux Lithuaniae, Russiae etc., *Significamus* | *tenore presentium*, quibus expedit, universis. Quomodo attentis fidelibus serviciis nobis | per Nobilem Iwasskonem Hynckovicz fidelem nostrum exhibitis, Sibi et suis Successoribus legitimis villam nostram Tolstoe in districtu Czirwenohrodensis et flumine | Wolchowicz sitam dedimus et assignavimus, et *presentibus* damus et inscribimus in Centum | marcis *grossorum* numeri et monete in Terra nostra Podoliae communiter currencium | *habendam, tenendam, utifruendam* et pacifice *possidendam* cum omnibus et singulis *praefate* ville | utilitatibus, fructibus, redditibus et proventibus universis ad ipsam quomodolibet | spectantibus prout in suis metis et limitibus longe, late et circumferentialiter est | limitata et distincta Tandiu, donec sibi et suis successoribus per nos vel nostros | successores, vel qui a nobis habuerit in commissis *praefate* Centum *marcae* integraliter | fuerint *persolute*. Juribus tamen nostris ducalibus in omnibus semper salvis. Harum quibus sigillum nostrum appensum est testimonio *literarum*. Datum in Hrodlo, feria | tertia in crastino sancti Michaelis Archangeli, anno domini Millesimo Quadringentesimo | vigesimo septimo, (*Alexander Witold, wielki ksiązę litewski, daje Iwankowi Hynkowiczowi wieś Tołstoje w pow. Czerwonogrodzkim nad rz. Wołchowcem, w sumie 100 grz. podolskich.*

(AGAD, Zesp. 354: Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Dział I, № 7262)

Alexander, otherways Vytautas, by grace of the Lord Grand Duke of Lithuania, Rus' etc., signify in present content, to all, whom it is advisable. Whereas being attentive to our faithful services exhibited by our faithful nobleman Ivashko Hynkovych, for himself and his legitimate successors our village Tolstoie, which is located in the district of Chervonograd and on the Vilhovets river, we have given and assigned, and at hand we grant and inscribe one hundred marks, which in numbers and coins in our land of Podolia commonly run, to have, to hold, to enjoy, and to peacefully possess with each and every of the aforementioned village's utilities, fruits, incomes, and yields, which considering in any way as far as in its boundaries and limits far, wide and circumferentially were limited and distincted to date, until himself and his successors by us or our successors, or who we will commit, mentioned one hundred marks fully will pay. However, our princely rights are always saved in all things. For this our seal has been affixed for the written testimony. Given in Horodło, on the Tuesday after the holiday of St. Michael the Archangel, year of our Lord one thousand four hundred twenty and seven.

The seal of Duke Vytautas the Great was attached to the document, which has the inscription: + *SIGILLUM ALLEXANDRI ALIIS WYTOWDY DEI GRATIA MAGNI DUCIS LITHUANIE*, that in translation means "The seal of Alexander, otherways Vytautas, by grace of the Lord Grand Duke of Lithuania" (Semkowicz, 1931: 23). On the back of the document, particularly, there are written records confirming the provision of March 6, 1569 and, apparently, 1608 with a brief summary (Ochmański, 1986: № 110). Perhaps, the date of issue of the document is October 2, 1427, Tuesday after, *in crastino*, the feast of the Archangel Michael, which falls annually on September 29 (Kurtyka, 2004: № 177). This holiday in 1427 fell on the Saturday, thus the next Tuesday was in three days. Further, the name of the recipient Ivashko originates from Ivan. Hinko, apparently, derives from Georgy. Next, the version of name of Tovste in the Old Rus' language in transliteration was *Tolstoe*, "Толстрое". Finally, silver grosses in local circulation were minted, apparently, according to the Czech model or Hungarian if it were coins of Koriatoviches (Shust, 2009: 82–92).

Following the *itinerarium* of Duke Vytautas the Great, in the summer of 1427 he made the large detour within his own possessions. The grant to Ivanko, apparently, was carried out in order to strengthen the rule of this Duke in Podolia, which he obviously did not visit on the way from Kyiv to Lutsk. (Prochaska, 1882: 780; Kurtyka, 2000: 36–37; Tęgowski, 2006: 74; Polechow, 2019: 31–32). Usually a recipient received an award in such a way for services to a ruler. But Duke Vytautas the Great in the case did not specify the reason for the donation. The versions of obtaining of Tovste by Ivanko as reward given the participation in the campaigns against Pskov, the Czech affairs or enthronement of Ulug-Mohammed in Sarai are based on assumptions (Długosz, 1501: 352r-v; Voitovych, 2004: 218–219). General context of such grants could be the unification of all Rus' under the rule of Grand Duke Vytautas the Great or even his succession for possessions of the Golden Horde. (Baronas, Rowell, 2015: 377; Norkus, 2016: 46–47, 230–231, 234). Moreover, he and King of Poland Władislaus II Jogaila (Władysław II Jagiełło) had to take care of the Church Union of Eastern Christians of Rus' with Rome on behalf of papacy (Theiner, 1861: № 25–26).

Therefore, it is not possible to unambiguously determine the purpose of providing Ivanko Hinkovych with Tovste. The grant for temporary use was equivalent to one hundred marks in coins usual for Podolia. However, it is quite clear that Duke Vytautas the Great tried to strengthen his rule, perhaps, not only in Podolia, but even in all of Rus' and the Golden Horde. He had been forming a nucleus of loyal persons. Moreover, such grants were made for service of various kinds to the ruler. In this case, it might have been about gratitude for participating in a military campaign, perhaps, to Pskov or elsewhere, diplomatic service, etc. The recipient of the grant would probably potentially have to take part in campaigns in the future, for example, to Novgorod the Great.

The grant of King of Poland Wladislaus III of Varna

The text and the translation of the grant of Tovste of King of Poland Wladislaus (Ladislaus) III of Varna in 1444 are as follows:

Wladislaus dei *gratia* Hungariae, Poloniae, Dalmaciae, Croaciae etc. Rex, Lithwaniaeque Princeps Supremus et Heres Russiae etc., | Significamus tenore presencium universis, quibus expedit, *presentibus* et futuris *presencium* noticiam habituris. Quomodo | attendentes grate fidelitatis obsequia studiosa Nobilis Bogdan Hincowicz fidelis *nostri*, quibus Maiestati *nostrae* | et signanter in hoc Inclito Regno *nostro* Hungariae complacuit, auctoque fidelitatis studio, poterit praestancius com|placere in futurum, horum et aliorum suorum serviciorum intuitu. Volentes ipsum *gratiarum* *nostrarum* prosequi favoribus | et de caetero reddere prompciolem sibi in et super villa nostra Tluthna in Terra Podoliae, in districtu vero | Czyrwonogrodensis, in fluvio Holchowecz sita, Centum marcas communis pecuniae Polonicae numeri consweti, Qua|draginta octo grossorum valeam quamlibet computando, Inscribimus, damus, donamus ac largimur per *presentes* per ipsum | Bogdan et ipsius legitimos successores tenendam, habendam, regendam quiete et pacifice cum omnibus et singulis eiusdem | ville utilitatibus, fructibus, censibus, proventibus, redditibus, necnon agris, praxis, campis, pascuis, silvis, borris, | gaiis, nemoribus, rubetis, virgultis, mericis, fluviys, fluminiibus, lacubus, palludibus, stangnis, piscinis, piscaturis, aquis, | et earum decursibus, molendinis et emolimentis, venacionibus, aucupacionibus, mellificys, ac aliis quibuscumque obvencionibus | generaliter universis possidendam Tamdiu, quousque per nos aut *nostros* legitimis | successoribus huiusmodi Centum marcae fuerint integraliter persolute, quo facto ville dicte possessio ad nos et | *nostros* legitimos successores revertetur pleno jure. Stationibus tamen et iuribus *nostris* regalibus semper salvis. | Harum quibus sigillum *nostrum* est appensum testimonio *litterarum*. Datum in Terra Bulgariae exopposito Horszawae circa | Danubium, feria Tercia in Crastino sancti Mathiae Apostoli, Anno domini Millesimo quadringentessimo quadregesimo quarto. | *Relatio* Magnifici Petri de Szcze|koczini Regni Polonie Vicecancelarii. (*Władysław III, król polski i węgierski, zapisuje Bogdanowi Minkowiczowi 100 grz. na wsi Tlutha w ziemi podolskiej w pow. Czerwonogrodzkim.*

(AGAD, Zesp. 354: Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Dział I, № 7299)

Wladislaus, by grace of the Lord, King of Hungary, Dalmatia, Croatia, Grandest Duke of Lithuania and heir of Rus' etc., signify in present content to all now and in future to have notice. Whereas paying attention with gratitude for the loyalty of our trusty nobleman Bohdan Hinkovych, who to our Majesty and distinctly in this our illustrious Kingdom of Hungary pleased, having increased desire of fidelity, will be able more excelling get involved further, in view to these and other services. Wishing to his part in our gratitude to follow favour and hereafter to provide prompt him in and above our village Tluthna in the land of Podolia, in

the district of Chervonograd, located on the Vilhovets river, one hundred marks of Cracow of the usual amount of Polish money, equal forty-eight Polish grosses each, inscribe, give, grant and bestow immediate for Bohdan himself and his legitimate successors to hold, keeping up, rule quietly and peacefully with each and every of the same village's utilities, productivities, assessments, incomes, revenues, as well as fields, meadows, plains, pastures, woods, pine forests, groves, glades, shrubs, underbrushes, oak woods, rivers, flows, ponds, swamps, lakes, basins, fish ponds, waters, and its courses, mills and emoluments, huntings, homesteads, apicultures, and any other incomes generally taking over for so long as we or our legitimate successors this one hundred marks will fully pay, by which the possession of the aforementioned village will return to us and our legitimate successors with full right. Nevertheless, it is always without prejudice to our stands and royal rights. Our seal is affixed to the evidence on written testimony for this. Was given in the land of Bulgaria opposite Orșova close to the Danube river, on the Tuesday after the holiday of St. Matthias the Apostle, Year of the Lord one thousand four hundred and forty-four. The relation of the Magnificent Peter de Szekoczyn, Vice Chancellor of the Kingdom of Poland.

The inscription on the royal seal is next: *WLADISLAUS•DEIGRATIA•REXPOLONIE•ETCETERA, that in the translation means "Wladislaus, by the grace of the Lord, King of Poland, etc.". On the back there is, particularly, the mention of the confirmation of the privilege on March 6, crossed out 1569, as the previous one of 1427, and 1658. Obviously, the document was issued the following Tuesday, September 24, after the feast of St. Matthew the Apostle, which falls annually on September 21. Nowadays, Orșova, the nearby place of issuing of the document, is a city in Southwestern Romania (Sroka, 1995: 40–41). Apparently, the grant was made in equivalent of the marks of Cracow, which was divided into 48 Polish grosses (Shust, 2009: 85).

In September 1444, the anti-Ottoman campaign, known as the Crusade of Varna, had been continuing under the leadership of King Wladislaus III in the Balkans. The crusaders felt an acute shortage of fighting force, as the Serbs left the coalition under pressure of the Ottomans. All Christians who professed the Latin rite could not take part in the campaign, as they were divided into supporters of papacy and the Council of Basel (Decaluwe, Izbicki, Christianson, 2016: 113). In Moscow, which suburb was devastated by Khan Ulug-Muhammad on the eve of the Battle of Varna, the Crusade was also not accepted (Voitovych, 2004: 218). Apparently, the donation of Tovste, which came under the rule of the Jagiellonians after the division of Podolia into Western and Eastern, was realized by the King in the context of the recruitment of the crusaders (Kurtyka, 2000: 47; Mykhaylovskiy, 2004: 228, 234; Mykhaylovskiy, 2011: 122). Therefore, Bohdan Hinkovych could be the potential or valid participant of the campaign, as Stypek Jaroslowski,

Derśław Włostowsky, Paul Seniński, etc. (Pentek, 1997: 95; Zazuliak, 2000: 43–57; Pshyk, Chornii, 2004: 269–270; Mykhaylovskiy, 2012: 142; Pidlutskyi, 2012).

The Christian troops were defeated at the Battle of Varna on the Black Sea coast on November 10, 1444 (Imber, 2006: 30–31). Degree of influence of Bohdan in this case on the King's decision to go on the last fatal offensive on the battlefield is difficult to determine (Jefferson, 2012: 2–3). Curiously, that King Wladislaus III apparently involved Toma, the owner of Hinkivtsi, in the negotiation process with the Tatars, the Great Horde, to ensure peace in Podolia during his presence in the Kingdom of Hungary and further in course of the Crusade (Liske, 1876: № 20; Mykhaylovskiy, 2020: 128).

Therefore, motives for donating the next grant of Tovste to Bohdan Hinkovych are clearer than the previous one of 1427. It took place during the anti-Ottoman campaign in the Balkans in 1444. In this context, the donation was also already considered by Prof. Mykhaylovskiy. Bohdan could be a potential participant of this campaign. This assumption logically fits to context and course of events of the campaign. This example and similars indicates that population of the lands of Rus' in possession of the Crown of Poland, namely the land of Lviv and Podolia, bore the significant burden of the campaign to rescue Constantinople in 1443–1444.

Conclusions

Thus, the attempt was made to clarify the exact dates of issue of the two relevant documents, October 2 in 1427, and September 24 in 1444, concerning grants of possession of Tovste. In the case of granting the rights to Ivanko Hinkovych toward the settlement, apparently, Grand Duke of Lithuania Vytautas the Great tried to maintain control over the whole Podolia, which in principle confirms the previous conclusions of Dr. Kurtyka and Prof. Mykhaylovskiy. Alternative versions of the donation as a reward for Ivanko's participation in military campaigns in favour of the Lithuanian Duke are based on assumptions, but they should not be rejected. Perhaps, the assertion of Duke Vytautas the Great in Podolia had a broad context of the attempt to establish his control over all lands of Rus' and even the Golden Horde in the long run.

Further, Toma, the owner of Hinkivtsi, and Bohdan Hinkovych were apparently involved in the organization of the anti-Ottoman campaign of 1443–1444 in the Balkans. Toma was enlisted through the diplomatic embassy to the Tatars to ensure peace during the hostilities in the Kingdom of Hungary and the defense from the Ottoman threat. Furthermore, Bohdan, apparently, received the grant of one hundred marks of Cracow in grosses on Tovste for direct participation in the anti-Ottoman campaign. At least the appropriate grant was made by the King during the Crusade, when for the success he could really additionally recruit crusaders. The problem of involving the population of the land of Lviv and Podolia in the Crusade needs further research.

ARCHIVES

AGAD – Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie [The Main Archive of Ancient Documents in Warsaw]

BJ – Biblioteka Jagiellońska [Jagiellonian Library]

BIBLIOGRAPHY

- Білецька О. *Червоноградський повіт Подільської землі наприкінці XIV–XVI ст.* URL: <https://www.medievalist.org.ua/2017/04/xivxvi.html>.
- Войтович Л. *Нащадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004, 248.
- Зазуляк Ю. Застави як елемент роздавничої політики Ягеллонів у Галицькій Русі в XV ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000, Вип. 35–36, 43–57.
- Михайловський В. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.* Київ: Темпора, 2012, 450.
- Михайловський В. Населенні пункти західного Поділля та Подільського воєводства (1402–1444 рр.) у світлі королівських, великокнязівських та старостинських документів. *Історико-географічні дослідження в Україні: збірник наукових праць.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2003, 213–239.
- Михайловський В. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444). *Український археографічний щорічник. Нова серія.* Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2004, 8/9, 227–265.
- Михайловський В. Чотири надання для родини Гинковичів (20-ті–40-ві рр. XV ст.). *Молода нація.* Київ: Смолоскип, 2000, № 1, 129–136.
- Михайловський В. Podole po Grunwaldzie (1410–1430): walka Witolda z Jagiełłą. *Jogailos ir Vytauto laikai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osioms metinėms.* Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2011, 120–129.
- Норкус З. *Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій.* / Пер. з лит. П. Білинський. Київ: Критика, 2016, 440.
- Підлуцький О. *Король-лицар, який має аж два саркофаги, але лежить невідомо де.* URL: https://dt.ua/SOCIETY/_korollitsar_yakiy_mae_azh_dva_sarkofagi_ale_lezhit_nevidomo_de.html.
- Події з історії Товстого.* URL: https://library-tovste.at.ua/index/podiji_z_istoriji_tovstogo/0-48.
- Пшик В., Чорній В. Експозиція львівських музейників на ювілейній виставці, присвяченій битві під Варною 1444 р. *Проблеми слов'язнознавства.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004, 54, 269–270.
- Черкас Б. Ординський «рубікон» Вітовта в контексті політичного права та впливів географічного фактора. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2020, 72–86.
- Шуст Р. *Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні.* Київ: Знання, 2009, 376.

- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. Red. X. Liske. Lwów: z drukarni Narodowej W. Manieckiego, 1876, т. 6, 302.
- Baronas D., Rowell S. C. *The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*. Vilnius: The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2015, 627.
- Decaluwe M., Izbicki T., Christianson G. *A Companion to the Council of Basel*. Leiden: Brill, 2016, 556.
- Długosch J. *Historiae Polonicae. Tomus II. Kodeks Rozrażewskiego*. Biblioteka Jagiellońska 33, 1501, 430.
- Imber C. *The Crusade of Varna, 1443–1445*. Farnham: Ashgate, 2006, 226.
- Jefferson J. *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*. Leiden: Brill, 2012, 514.
- Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski*. Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 2004, т. 40, z. 4, 127–169.
- Mykhaylovskiy V. Podolian Melting Pot: Formation of Multicultural Community of Nobles on the Eastern Border of Polish Kingdom of the Fifteenth Century Europe. *Український історичний журнал*, 2020, 4, 125–136.
- Pentek Z. Polscy uczestnicy wyprawy Warneńskiej. *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1997, 8, 91–108.
- Polechow S. Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego: 4/5 VIII 1392–27 X 1430. *Rocznik Lituanistyczny*, 2019, т. 5, 9–120.
- Prochaska A. *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae, 1376–1430*. Cracoviae: Sumptibus Academiae literarum Cracoviensis, 1882, 1113.
- Semkowicz W. Nieznane nadania dla osób prywatnych. *Ateneum Wileńskie*. Wilno: wydano z zasiłku Kultury Narodowej przy Prez. R. M., 1930, R. 7/Z. 3–4, 845–867.
- Semkowicz W. *Sfragistyka Witołda*. Kraków: Drukarnia Związkowa, 1931, 24.
- Sroka S. I. Ulászló itineráriuma (1440–1444). *Történeti tanulmányok*, 1995, 4, 21–47.
- Tęgowski J. Uzupełnienia i uwagi do itinerarium Witolda Kiejstutowicza. *Studia Źródłoznawcze*, 2006, 44, 67–76.
- Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. Coll. A. Theiner. Romae: Typis Vaticanis, 1861, vol. 2, 782.
- Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386–1430*. Ed. J. Ochmański Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk., 1986, 255.

REFERENCES

- Baronas, Rowell, 2015 – Baronas, D., Rowell, S. C. *The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*. Vilnius: The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2015. [in English].
- Biletska, 2017 – Biletska, O. (2017). *Chervonohradskiy povit Podilskoi zemli naprykintsi XIV–XVI st.* <https://www.medievalist.org.ua/2017/04/xivxvi.html>. [in Ukrainian].
- Cherkas, 2020 – Cherkas, B. (2020). Ordynskiy "rubikon" Vitovta v konteksti politychnoho prava ta vplyviv heohrafichnoho faktora. *Liudyna, suspilstvo, vlada v davnii ta rannomodernii Ukraini: konteksty istorychnoi prezentatsii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 72–86. [in Ukrainian].

- Decaluwe, Izbicki, Christianson, 2016 – Decaluwe M., Izbicki T., Christianson G. *A Companion to the Council of Basel*. Leiden: Brill, 2016. [in English].
- Długosz, 1501 – Długosch, J. (1501). *Historiae Polonicae*. Tomus II. Kodeks Rozrażewskiego. BJ 33. [in Latin].
- Imber, 2006 – Imber, C. (2006). *The Crusade of Varna, 1443–1445*. Farnham: Ashgate. [in English].
- Jefferson, 2012 – Jefferson, J. (2012). *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*. Leiden: Brill. [in English].
- Kurtyka, 2000 – Kurtyka, J. (2000). Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, t. 1, 9–59. [in Polish].
- Kurtyka, 2004 – Kurtyka, J. (2004). Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski*. Przemysł, t. 40/z. 4, 127–169. [in Latin, Polish].
- Liske, 1876 – Liske, X. (1876). *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. Lwów: z drukarni Narodowej W. Manieckiego, t. 6. [in Latin, Polish].
- Mykhaylovskiy, 2000 – Mykhaylovskiy, V. (2000). Chotyry nadannia dla rodyny Hynkovychiv (20-ti–40-vi rr. XV st.). *Moloda natsiia*, Kyiv: Smoloskyp, 1, 129–136. [in Ukrainian].
- Mykhaylovskiy, 2003 – Mykhaylovskiy, V. (2003). Naselenni punkty zakhidnoho Podillia ta Podilskoho voievodstva (1402–1444 rr.) u svitli korolivskykh, velykokniazivskykh ta starostynskykh dokumentiv. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 213–239. [in Ukrainian].
- Mykhaylovskiy, 2004 – Mykhaylovskiy, V. (2004). Nadannia zemelnoi vlasnosti u Podilskomu voievodstvi za panuvannia Vladyslava III (1434–1444). *Ukrainskyi arkhеоhrafichniy shchorichnyk. Nova seriia*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, v. 8/9, 213–239. [in Ukrainian].
- Mykhaylovskiy, 2011 – Mykhaylovskiy, V. (2011). Podole po Grunwaldzie (1410–1430): walka Witolda z Jagiełłą. *Jogailos ir Vytauto laikai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osioms metinėms*. Kaunas, 120–129. [in Polish].
- Mykhaylovskiy, 2012 – Mykhaylovskiy, V. (2012). *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV – 70-kh rokakh XVI st.* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
- Mykhaylovskiy, 2020 – Mykhaylovskiy, V. (2020). Podolian Melting Pot: Formation of Multicultural Community of Nobles on the Eastern Border of Polish Kingdom of the Fifteenth Century Europe. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2020, 4, 125–136. [in English].
- Norkus, 2016 – Norkus, Z. (2016). *Neproholoshena imperiia. Velyke kniazivstvo Lytovske z pohliadu porivniajno-istorychnoi sotsiologhii imperii*. Translated from Lithuanian. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
- Ochmański, 1986 – Ochmański, J., ed. (1986). *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386–1430*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk. [in Latin].
- Pidlutskiy, 2012 – Pidlutskiy, O. (2012). *Korol-lytsar, yakyi maie azh dva sarkofahy, ale lezhyt nevidomo de* [The king-knight, who has as many as two sarcophagi, but lies

- unknown where]. https://dt.ua/SOCIETY/_korol-litsar,_yakiy_mae_azh_dva_sarko_fagi,_ale_lezhit_nevidomo_de.html. [in Ukrainian].
- Pentek, 1997 – Pentek, Z. (1997). Polscy uczestnicy wyprawy Warneńskiej. *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, t. 8, 91–108. [in Polish].
- Podii – *Podii z istirii Tovstogo*. https://library-tovste.at.ua/index/podiji_z_istoriji_tovstogo/0-48. [in Ukrainian].
- Polechow, 2019 – Polechow, S. (2019). Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego: 4/5 VIII 1392–27 X 1430. *Rocznik Lituanistyczny*, 5, 9–120. [in Polish].
- Prochaska, 1882 – Prochaska, A. (1882). *Codex epistolaris Vitoldi Magni DucisLithuaniae 1376–1430*. Cracoviae: Sumptibus Academiae literarum Cracoviensis. [in Latin].
- Pshyk, Chornii, 2004 – Pshyk, V., Chornii, V. (2004). Ekspozytsiia lvivskykh muzeinykiv na yuvileinii vystavtsi, prysviachenii bytvi pid Varnoiu 1444 r. *Problemy sloviazno-znavstva*, Vyp. 54, 269–270. [in Ukrainian].
- Semkowicz, 1930 – Semkowicz W. (1930). Nieznane nadania dla osób prywatnych. *Ateneum Wileńskie*. Wilno: wydano z zasiłku Kultury Narodowej przy Prez. R. M., R. 7/Z. 3-4, 845–867. [in Polish].
- Semkowicz, 1931 – Semkowicz, W. (1931). *Sfragistyka Witołda*. Kraków: Drukarnia Związkowa. [in Polish].
- Shust, 2009 – Shust, R. (2009). *Numizmatyka. Istorii hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
- Sroka, 1995 – Sroka, S. (1995). I. Ulászló itineráriuma (1440–1444). *Történeti tanulmányok*, 4, 21–47. [in Hungarian].
- Sułkowska-Kuraś, Kuraś, 1975 – Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (1975). *Zbiór dokumentów małopolskich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, vol. 8. [in Latin, Polish].
- Tęgowski, 2006 – Tęgowski, J. (2006). Uzupełnienia i uwagi do itinerarium Witolda Kiejstutowicza. *Studia Źródłoznawcze*, 44, 67–76. [in Polish].
- Theiner, 1861 – Theiner, A. ed. (1861). *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. Romae: Typis Vaticanis, vol. 2. [in Latin].
- Voitovych, 2004 – Voitovych, L. (2004). *Nashchadky Chynhiz-Khana: vstup do henealohii Chynhizydiv-Dzhuchydiv*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. [in Ukrainian].
- Zazuliak, 2000 – Zazuliak, Yu. (2000). Zastavy yak element rozdavnychoi polityky Iagello-niv u Halytskii Rusi v XV st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, v. 35–36, 43–57. [in Ukrainian].

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.013>
УДК 94(477.84-22Товсте):930.253(438.111)"14"

Ірина ВОРОНЧУК

доктор історичних наук, доцент,
науковий співробітник, Інститут
української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (Україна, Київ)
voronchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5466-5356>

ЛИТОВСЬКИЙ РІД МОНТОВТІВ (МОНТОВТІВ КОБЛИНСЬКИХ) НА ВОЛИНІ В XV–XVI ст.

Спільний розвиток литовських і українських земель у складі Великого князівства Литовського протягом XIV–XVI ст. сприяв міжетнічним родинним пов'язанням. Одним із прикладів є литовський рід Монтовтів, відомий на Волині з другої половини XV ст.

У статті розглядається історія роду Монтовтів, представник якого Михайло Монтовтович, отримав від великого литовського князя найважливіший адміністративний уряд на Волині – луцького старости, а його нащадки осіли тут на постійне проживання. Молодший син Михайла Монтовтовича Якуб Михайлович, будучи кременецьким старостою, отримав за службу значні земельні пожалування – Млинівську волость з містечком Коблин. За його назвою волинські Монтовти почали називатися Монтовтами Коблинськими.

Про впливовість роду Монтовтів на Волині свідчать не лише високі уряди, які обіймали деякі з них, а й шлюбні зв'язки: Монтовти породичалися з кількома князівськими родами, зокрема Гольшанськими, Порицькими, Любецькими, Сокольськими.

Найбільш відомою з роду Монтовтів у XVI ст. була Ганна Монтовтівна, дочка сина Якуба Михайловича – Яна Якубовича. Доля Ганни, що розпочиналася щасливо, у подальшому склалася доволі драматично. У 14-річному віці Ганна була видана батьком за князя Богуща Любецького. У другому шлюбі вона стала дружиною князя Василя Сокольського. Загалом Ганна чотири рази входила у подружні зв'язки. Після смерті її батька мачуха з новим чоловіком, намагаючись привласнити її спадщину, силоміць видали Ганну заміж за жорстоку і неосвічену людину Павла Згличинського, який відібрав у неї маєтність і 14 років тримав в ув'язненні. Визволившись з неволі, Ганна намагалася розлучитися

з чоловіком, проте згідно декрету луцького єпископа Згличинський лише вибачився перед дружиною, пообіцявши надалі добре з нею поводитися. Тож вона змушена була пробачити його і продовжувати з ним подружнє життя.

Ключові слова: литовський рід Монтовтів, Волинь, уряд, Ганна Монтовтівна, спадщина, доля.

Iryna VORONCHUK

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv)
voronchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5466-5356>

THE LITHUANIAN FAMILY OF MONTOVTV (MONTOVTV KOBLYNSKY) IN VOLHYNIA IN THE 15th – 16th CENTURIES

The joint development of Lithuanian and Ukrainian lands within the Grand Duchy of Lithuania in the 14th–16th centuries fostered inter-ethnic family ties. One of such cases was the Lithuanian family of Montovtv, known in Volhynia since the second half of the 15th century.

The article looks at the history of the family of Montovtv. The Grand Duke of Lithuania bestowed upon Mykhailo Montovtovych, a member of this family, the most important administrative office in Volhynia – starosta of Lutsk, and the latter's descendants settled in Volhynia permanently. Jakub Montovtovych, the younger son of Mykhailo Montovtovych, whilst serving as starosta of Kremenets, received for his service substantial land holdings – volost of Mlyniv together with the town of Koblyn. After the name of the town Volhynian Montovtvs started to be called the Montovtv Koblynskies.

The important status of the family of Montovtv in Volhynia is evidenced not only by high offices held by some of its members, but also by matrimonial ties: the Montovtvs established kinship ties with several ducal families, in particular the families of Holshan, Porytsky, Lubetsky and Sokolsky.

The most famous from the family of Montovtv in the 16th century was Hanna Montovtivna, the daughter of Yan Yakubovich, who was the son of Yakub Mykhailovych. Hanna's destiny, which began happily, had a very sorrowful continuation. When she was 14, her father gave her in marriage to Duke Bogush Lubetsky. In her second marriage, she was the wife of Duke Vasyli Sokolsky. Altogether Hanna was married four times. After the death of her father, her stepmother and her second husband Oleksandr Semashko, trying to appropriate her inheritance, married her against her will to a cruel and uneducated man Pavel Zglychynsky, who deprived her from her property and kept her in prison for 14 years. Freed from the captivity, Hanna tried to divorce her husband, but according to the decree of Lutsk bishop, Zglychynsky only apologized to his wife and promised to treat her well henceforth. Thus, Hanna was forced to forgive him and to continue to live with him in marriage.

Keywords: *Lithuanian family of Montovt, Volhynia, office, Hanna Montovtivna, inheritance, destiny.*

Рід Монтовтів або Монтовтовичів у давнину належав до найзнатніших литовських родів герба "Pobóg" з відміною. Северин Уруський говорить, що їхній предок Монтовт, не уточнюючи його ім'я, на Городельському сеймі взяв не вживаний вже на той час герб Вучауґе, який начебто і був відміною герба "Pobóg" (Uruski, 1914: 240).

Орест Левицький вважав протопластом роду Монтовта, який у XV ст. посідав уряд жмудського старости (Левицький, 1888: 98). Вочевидь, ідеться про Олександра Монтовта, який у 1422–1435 рр. був жмудським і солечницьким старостою й залишив по собі трьох синів: Тотшвіла, литовського крайчого, Михайла і Бартоша (Uruski, 1914: 240). Один із них Михайло в 1463 р. отримав найважливіший адміністративний уряд на Волині – луцького старости, який обіймав до 1477 р. (Uruski, 1914: 241).

Староста певної території вважався представником великого литовського князя, від імені якого здійснював адміністративні, фіскальні, господарські та судові функції, очолюючи гродський суд. Пам'ять про луцького старосту Михайла Монтовтовича трималася доволі довго: волинські міста згадували його під час проведення ревізії українських замків 1545 р., тобто через 68 років після його урядування. Луцькі й володимирські війти та бурмістри звернулися до ревізорів зі скаргою на місцевих князів і панів, які запровадили у своїх маєтках "незвичайні" мита. Разом зі скаргою вони передали ревізорам і лист великого литовського князя Казимира, написаний 1469 р. "старосте луцькому пну Михайлу Монтовтовичу", яким було відмінено багато нових мит, встановлених після князя Вітовта (Кравченко, 2005: 159–160). Просуваючись по службі, Михайло Монтовтович 1483 р. отримав уряд новогрудського намісника і троцького каштеляна. Він був одружений з Оленою Кежгайлівною і мав двох синів Юрія і Якуба. Останні роки життя сам він мешкав у Литві, де й помер, проте його нащадки, посідаючи важливі місцеві уряди на Волині, залишилися там назавжди (Левицький, 1888: 94). Отже, можна вважати, що Михайло і започаткував волинську гілку роду, тож зовсім не випадково М. Грушевський називав Монтовтів "зволинщений литовський рід" (Грушевський, V: 14).

Старший син Михайла, Юрій Михайлович Монтовт, у 1499 р. господарський маршалок, пізніше у 1502–1505 рр. обіймав адміністративні посади, спершу намісника, пізніше – кременецького старости. 1507 р. він отримав уряд київського воєводи (Левицький, 1888: 98). Щоправда, Каспор Несецький вважав, що Юрій Монтовт перебував на уряді київського воєводи вже з 1503 р. (Niesiecki, 1841: 457). Посівши новий уряд, старший брат передав посаду кременецького старости молодшому братові Якубу Михайловичу.

Саме Якуб Михайлович 1508 р. отримав від великого литовського князя, польського короля Зигмунта I Старого пожалувану грамоту на маєток Млинів біля Дубна з волостю, до якої входили містечко Коблин із замком і села Аршичин, Бенівщина, Золочівка, Кобаков, Липа, Озліїв, Пекалів, Підгайці та Хорупань, розташовані вздовж річок Іква і Стир у Луцькому повіті (Левицький, 1888: 99). Від назви містечка Коблин Якуб Михайлович до прізвища Монтовт додав прізвисько Коблинський, яке перейшло на всю волинську гілку роду. Якуб Михайлович представляє рід Монтовтів у "Переписі литовсько-руського війська 1528 р.", за яким він мав виставляти чотирьох вершників (РИБ, 1915: стб. 187). Одружений з Малгожатою Хребтовичівною, він мав двох синів Андрія, Яна і двох дочок Ганну і Марину (Uruski, 1914: 241). Ганна Якубівна у першому шлюбі була за Щасним Гесинським, з яким мала п'ятеро синів Андрія, Яроша, Криштофа, Щасного, Яна і троє дочок Дороту, Ганну і Галшку (Ворончук, 2009: 265). У другому шлюбі з Миколаєм Палуцьким вона мала ще чотирьох синів (ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 128–128зв.). Марина була видана за Андрія Лаца. Андрій Якубович, королівський дворянин, відділичив по батьковій маєтці Солечники й Жирмуни у Литві, а на Волині – Біскупичі (Uruski, 1914: 241). Молодшому сину Янові Якубовичу дісталися волинські маєтки Коблин, Млинів, Аршичин, Бенівщина, Кобаков, Озліїв, Пекалів і Підгайці (Левицький, 1888: 99).

Монтовти фігурують у ревізії волинських замків 1545 р. Зокрема, в перепису городень Луцького замку називаються городні Андрія Монтовта і "пни Монътовътовое", отже, самого Якуба Михайловича вже не було в живих. Одна з городень "пни Монътовътовое з Млынова а с Пекулова" знаходилася біля вежі князів Івана й Олександра Чорторійських і утримувалася спільно з князем Яковом Крокоткою, Яцьком і Томилою Воронами Боротинськими, Грицьком Привередовським і Єловичами Букоємськими (Кравченко, 2005: 139). Загалом вона утримувала щонайменше сім замкових городень з маєтків Дубляни, Аршичина, Нового Ставу, Липи й Біскупичів (Кравченко, 2005: 136, 140, 141, 154, 156). Андрій Монтовт відповідав за стан двох городень: одна з них знаходилася біля городні Федора Мишки Варковського, друга межувала з городнею князя Олександра Вишневецького, обидві городні були в доброму стані (Кравченко, 2005: 152, 155). Під час ревізії в маєтках Аршичин, Млинів, Липа і Золочів було відмінено мита, які до того часу збиралися з кожного воза, а також за право продажу прісного меду (Кравченко, 2005: 161, 166).

Андрій Якубович був одружений з дочкою князя Юрія Гольшанського князівною Марією, з якою мав двох синів Яна й Андрія. Після смерті першого чоловіка князівна Марія Юріївна ще двічі входила у шлюбні зв'язки. Очевидно, Андрій Якубович помер близько 1556–1557 рр., оскільки 1558 р. князівна Марія Юріївна перебувала вже в другому шлюбі з Михайлом Тихновичем Козинським, який посідав низку важливих урядів, зокрема луцького

каштеляна. У другому шлюбі вона народила дочку Барбару (Жизнь, 1849: X; Ворончук, 2009: 240). Після смерті Михайла Козинського Марія Юріївна вийшла заміж за "московського втікача" князя Андрія Михайловича Курбського, який перебрався до Великого князівства Литовського 1564 р. після встановлення терору царем Іваном IV. Проте третій шлюб князівни Гольшанської виявився не дуже вдалим, між подружжям часто виникали непорозуміння, в яких активну участь брали вже дорослі сини Марії Юріївни від першого шлюбу – Андрій і Ян Андрійовичі Монтовти. Тож в цей час обидва брати часто фігурують у судових актах. Спершу незадоволені тим, що матір передала третьому чоловікові більшість маєтків, на які вони претендували, брати погрожували й чинили різні прикrostі Курбському та брали участь у жорстких конфліктах подружжя (Жизнь, 1849: 95–98, 139–141; Ворончук, 2014: 195, 273–274, 282). Захищаючи матір, сини зверталися не лише до місцевого володимирського суду, а й подавали скарги королю, в яких засуджували жорстоке поводження князя з матір'ю (Боряк, Грімстед, 2002: 274, 285, 323). Так, 13 лютого 1578 р. Ян Андрійович позивав князя Курбського щодо неповажного ставлення до матері, рівно через місяць 13 березня, а потім пізніше, 3 липня того ж року скаржився про ув'язнення матері князем (Боряк, Грімстед, 2002: 274).

Молодший син Якуба Михайловича Ян виховувався при дворі великого литовського князя і польського короля Зигмунта Старого I, але службну кар'єру не зробив і залишився в статусі королівського дворянина. Проживаючи тривалий час у Вільні, він потоваришував з дьяком великокнязівської канцелярії Андрієм Мацкевичем, з дочкою якого Оленою одружився 1546 р., щоправда, вже після смерті її батька (Левицкий, 1888: 99). Подружжя переїхало на Волинь і оселилося в Коблині. У 1547 р. у подружжя народилася дочка Ганна, дуже схожа на батька. Важливо зазначити, що матір новонародженої була православною, а батько Ян Якубович Монтовт – католиком. Ще до народження дитини між Яном Якубовичем і тещею Богданою Юріївною було укладено угоду, що дитина має бути охрещена за вірою матері, тобто у православ'ї. Попри це, батько самостійно охрестив дочку за католицьким обрядом. Тож теща разом із сином Васи́лієм Мацкевичем пред'явили зятю матеріальні претензії, вимагаючи виплатити доволі значний грошовий штраф за порушення угоди. Щоб не платити неустойку, Ян Якубович був змушений шукати вихід, і врешті порозуміння з родичами дружини було знайдено. Ян Монтовт пообіцяв записати дочці свої волинські маєтності й справді виконав цю обіцянку. 10 грудня 1547 р. він го́йно обдарував новонароджену, записавши на неї маєтки: Млинів, Озліїв, Пекалів, пів Аршичина і Бенівщину (Левицкий, 1888: 99; ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467зв.). У дарчому листі батько писав про велику зовнішню схожість дочки з ним і відчувається, що він дуже радів з цього приводу: "А иж тая девка моя охрищона ку воли моей, а што наболшая, иж ся уродила во всихъ подо-

беньствах, яко в лице мое, такъ и знаками, которые тежъ на теле моемъ на мене есть, и у мене ся притрахвила, а я то жонѣ своѣй обещовал, ижъ естлибы ку подобенъству моему дѣтя мнѣ уродила, ижъ тоѣ дѣтя мѣло быт обдаровано от мене надъ инъшиѣ дѣти" (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467зв.). Тож щойно народжена дівчинка стала власницею значних земельних володінь, що надалі мало забезпечити їй добрі життєві перспективи. Проте перша дружина Яна Якубовича Олена Маскевичівна померла у молодому віці, коли Ганна була ще недорослою.

Після смерті першої дружини Олени Мацківни Ян Якубович взяв шлюб із князівною Барбарою Олександрівною Порицькою (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 514–514зв.). О. Левицький вважав, що у Яна Монтовта, крім Ганни, не було дітей (Левицький, 1888: 106). Проте за його тестаментом, у якому він просить поховати його поруч з покійною першою дружиною і дітьми, дізнаємося, що у нього були й інші діти, які померли в дитинстві, не досягнувши дорослого віку (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 544–546). Щоправда, залишається невідомим, у якому шлюбі вони народилися. Цілком можливо, що діти були народжені у другому шлюбі, що могло спровокувати заздрощі з боку мачухи до своєї падчериці Ганни, оскільки Ян Якубович Монтовт саме Ганну, свою першу дитину, щедро обдарував по її народженні.

Протягом 60-х років XVI ст. Ян Якубович Монтовт фігурує в низці тогочасних державних документів. Так, за реєстром "Попису" литовського війська 1565 р. Ян Якубович Монтовт мав виставляти 10 коней (РИБ, 1915: стб. 423). Саме він згадується і в тогочасних фіскальних документах, зокрема 1570 р. він ще встиг сплатити побор з маєтку Коблина з присілками, загалом з 91 міського будинку, двох бояр, 67 городників, 12 млинових кіл та чотирьох горілчаних шинків (Żródła, 1889: 31). У поборовому реєстрі 1577 р. називається лише Андрій Андрійович Монтовт, який сплатив побор з 14 димів і 25 городників належного йому маєтку Біскупичі (Żródła, 1889: 51). Маєтки покійного Яна Монтовта тут загалом не зазначені. Можливо, це було пов'язано з великим татарським нападом 1577 р., внаслідок чого з третини маєтків Луцького повіту побор загалом не було сплачено (Żródła, 1889: 78). У поборі 1583 р. також згадано одного Андрія Монтовта, який сплатив податок з Біскупичів та належного до нього присілка Десятина, загалом з 23 димів, 14 городників, трьох коморників і одного вального кола (Żródła, 1889: 98). Проте з колишніх маєтків Яна Монтовта Коблинського, а саме: Коблина, Млинова, Озліїва, Пекалова, Підгайців та Ужинця побор сплатив уже новий їхній власник, другий чоловік колишньої дружини Яна Монтовта – Олександр Семашко (Żródła dziejowe, 1889: 87).

Історія Ганни Монтовтівни, свого роду справжня драма молодої жінки XVI ст., стала відомою в XIX ст. завдяки видатному українському історику Оресту Левицькому, який неодноразово повертався до сюжету про її долю. Проте протягом часу його інтерпретація сюжету про долю Ганни пережила

кардинальних авторських змін. Подеколи він називав Ганну Монтовтівну волинською Мессаліною¹ кінця XVI ст., яка відкрито вела розпусне життя й навіть не гребувала удаватися до засобів отруєння, коли хотіла позбутися нелюбого чоловіка (Левицький, 1909: 8). Проте в пізнішому нарисі "Ганна Монтовт. Історична повість", опублікованому вже після його смерті, Левицький інтерпретує події з іншого погляду. Переосмисливши перипетії життя та заміжжя Ганни, він вже не називає її Мессаліною і зображує її не суб'єктом власних інтенцій, а об'єктом чоловічої волі та амбіцій (Левицький, 1994: 148–151).

Доля єдиної дочки Яна Якубовича Монтовта Ганни, яка так добре починалася завдяки батьковому обдаруванню, виявилася не лише складною і скандальною, а й доволі трагічною. Історія її поневірянь набула широкого розголосу ще за її життя, завдяки чому Ганна й стала однією з найбільш відомих осіб роду Монтовтів на Волині.

Як тоді було прийнято, дівчат видавали заміж рано, тож у 14 років Ганна була видана заміж за князя Богуша Дмитровича Любецького. Проте подружжя прожило разом лише три роки, оскільки князь Богуш 1564 р. помер. Тож вже у 17 років Ганна вперше овдовіла. Існує думка, що Богуш Дмитрович був похований у замковій церкві містечка Любче (Яковенко, ММХІІ: 122) Проте князя було поховано у Києво-Печерському монастирі, куди тіло покійного чоловіка і доправила 17-річна удова з князівськими слугами (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 167зв.–168).

Саме під час супроводу покійного до Києва Ганна Монтовтівна планувала трохи відпочити в замку небіжчика в маєтку Хабне, записаному їй у віні. Проте її швагер, чоловік сестри покійного князя Богуша Дмитровича князівни Фенни Дмитрівни Любецької, Малхер Насиловський захопив Хабне і вигнав удову, забравши у неї й рухомі речі (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228зв.–229). На зворотньому шляху Ганна заїхала до приятеля покійного чоловіка Єсифа Немирича, розраховуючи на його захист і допомогу. Проте у Немирича були свої плани. Оскільки Ганна була не лише молодою, а й доволі багатою, успадкувавши значні батькові маєтності, Немирич вирішив одружити її зі своїм родичем Іваном Олізаровичем, сином чорнобильського старости Олізара Волчковича. Очевидно, дії Немирича були доволі рішучими, бо від цього шлюбу та його ініціатора Ганна змушена була рятуватися втечею, покинувши там усі свої речі, зокрема й печатку (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228зв.–229).

У цей час, піклуючись про дочку, батько змовив її за князя Василя Солтановича Сокольського, за якого вона вже 30 вересня 1564 р. вийшла заміж (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 232). Родич Немирича Іван Олізарович вирі-

---

¹ Валерія Мессаліна – третя дружина римського імператора Клавдія, ім'я якої набуло переносного значення через її розпусну поведінку.

шив позмагатися з князем Сокольським за багату удову Ганну Монтовтівну і поскаржився королю, що начебто князь Сокольський відняв у нього дружину. Тож вже 11 листопада 1564 р. королівський дворянин Богуш Дривинський вручив князю Василю Сокольському у Сокольському замку королівський мандат, в якому король вимагав, щоб через чотири тижні, тобто 8 грудня, він разом із Ганною Монтовтівною прибув на суд: "ку праву самому стати и жону пна Ивана Јлизаровича поставити" (ЦДІАК України, Єф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 261–261зв.). Як бачимо, в королівському листі йдеться про Ганну як дружину Івана Олізаровича. Князь пообіцяв прибути на суд, але так і не з'явився, виправдовуючися, очевидно, хворобою Ганни, про що свідчить ще один документ.

6 січня 1565 р. за дорученням короля до Сокольського замку прибув королівський посланець Яким Любецький, який разом з вижем Матвієм Ширеем мав оглянути Ганну і пересвідчитися, що вона справді хвора (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 3–4). Посланець звернувся до князя за дозволом оглянути його дружину. Князь дозволив, разом вони зайшли у кімнату, де хвора лежала в ліжку і стогнала. Оскільки в кімнаті було темно, Любецький попросив зняти затемнення з віконного скла напроти ліжка. Коли відкрили вікно, гість подивився на хвору і побачив, що вона намащена шафраном, тож попросив хустку і воду, щоб вмити її. На що князь відповів, що нічого про це не знає, бо прийшов разом із ним. Змушена втрутитися стрієчна сестра князя Олена Іванівна пояснила, що вони й справді намазали хвору шафраном, щоб полегшити її важкий стан. Любецький продовжував категорично наполягати, щоб йому дали хустку і воду, аби змити обличчя й руки хворої для огляду. Князь розсердився і відмовив йому, наказавши й закрити вікно. Між ними виникла суперечка, внаслідок якої ображений посланець відмовився від огляду і вийшов із кімнати. Розуміючи, що непорозуміння з королівським виконавцем може мати неприємні наслідки, князь, схаменувшись, наздогнав Любецького вже аж у снігах з проханням повернутися, обіцяючи, що дружину зараз виміють. Проте той вже не хотів повертатися й оглядати хвору. Щопрада, королівський посланець не відмовився пообідати у князя, після чого пішов на село у свою господу на ночівлю. Ранком у четвер він повернувся з вижем Матвієм Ширеем, і, крім нього, привів ще одного свідка – турійського боярина Мартина Мрочка. Усі разом вони зайшли до світлиці хворої, де Любецький запитав Ганну, що з нею відбувається і чим вона хворіє. Ганна дуже слабким голосом розповіла, що шість тижнів тому була випадково забита возом, має поламане ребро і дуже хворіє.

Князь звернувся з проханням до дружини нікого й нічого не боятися і правдиво розказати королівському посланику, чи вона й справді є хворою і чи може їхати до Пйтркова на судовий розгляд. Ганна пояснила, що зовсім не може рухатися, навіть встати з ліжка, а отже, й їхати, а наприкінці зауважила, що про її важкий стан свідчить навіть і блідість її обличчя. На цьому

огляд було завершено. Врешті справа між претендентами на руку Ганни Монтовтівни закінчилася перемогою князя Василя Сокольського, який за тисячу двісті кіп відкупився від Івана Олізаровича (Левицький, 1888: 118).

У шлюбі з князем Сокольським Ганна Монтовтівна прожила майже чотири роки. 1568 р. князь помирає і Ганна в 21 рік вдруге стає удовою. Проте в цей час її батько був уже хворим, до того ж його друга дружина намагалася відсторонити його від дочки. Тому в лютому 1569 р. Ганна самостійно вийшла заміж за польського шляхтича Яна Казимира Ледницького, який перебував на посадах службника у різних волинських панів, спершу у Францишка Фалчевського, а потім у Станіслава Гесинського. Саме Ян Казимир намагався запобігти мачусі Ганни князівні Барбарі Порицькій змусити Яна Монтовта переписати на неї всю маєтність. Тож на прохання зятя і дочки Ян Монтовт 5 вересня 1570 р. сам особисто, стоячи перед луцьким підстаростою Іваном Хребтовичем Богуринським, повторно вніс до луцької гродської канцелярії дарчий запис дочці Ганні від 10 грудня 1547 р. на маєтки Млинів, Озліїв, Пекалів, Аршичин і Бенівщину (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467).

В останні дні життя старого Монтовта його дружина Барбара та її впливові родичі, князі Порицькі й Вишневецькі, перебуваючи весь час у маєтку, не давали можливості дочці побачитися з батьком. Тож подружжя Ледницьких запідозрило їх у махінаціях щодо маєтності помираючого. Тому 9 жовтня 1570 р. Ян Казимир Ледницький зробив заяву перед луцьким гродським урядом від себе і дружини Ганни Монтовтівни, що її хворий батько Ян Монтовт Коблинський жодних записів на свою маєтність, крім віна покійній дружині Олені Мацковичівні й дарчого листа дочці, нікому не давав. Його заяву підтвердив луцький возний Семен Підгаєцький, який разом зі свідками Михайлом Бобровським і Станіславом Буринським був присутній у маєтку Млинові. Проте возний, підтверджуючи заяву Ледницького, одночасно й доповнив її, оскільки доповів урядові, що на нагадування Ледницького хворий Ян Монтовт зауважив, що записи, які можуть з'явитися після його смерті, він вже не в змозі анулювати (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 514–514зв.). Отже, це зауваження Монтовта дає зрозуміти, що дружина та її рідня все-таки змусили його підписати якісь документи, що і з'ясувалося вже наступного дня. Вочевидь, старий Монтовт і сам пам'ятав про віно, записане ним не виключено під тиском, другій дружині Барбарі Порицькій, проте не хотів зізнаватися в цьому. Запис було внесено до актів Литовської метрики ще 26 липня 1570 р., тобто за два з половиною місяці до смерті хворого Монтовта. При цьому віновий запис Монтовта князівні Барбарі Порицькій було зроблено ним на маєтках, подарованих дочці 23 роки тому (Боряк, Грімстед, 2002: 229).

10 жовтня 1570 р. до луцьких актів було вписано тестамент Яна Монтовта Коблинського, який приголомшив подружжя і перекреслив усі надії Ган-

ни Монтовтівни на батьківську спадщину. Всі попередні заходи Ганни та її чоловіка були марними. Люблячий батько, який колись так гоїно обдарував дочку на честь її народження, залишив Ганні лише один невеличкий маєток. За тестаментом виявилось, що подаровані колись дочці маєтки Млинів, Кобаков, Пекалів, Озліїв, Бенівщину та Ужинець він заповів другій дружині Барбарі Порицькій, з яких вона мала сплатити його борги. Їй же дісталось й усе рухоме майно. Маєтки Коблин, Аршичин і Підгайці, записані другій дружині у віні, покійний дозволив викупити по її смерті лише братаничам Андрію і Яну Андрійовичам Монтовтам, а сестринцю Андрію Гесинському дозволив викупити маєток, заставлений Габріелю Прусиновському. Дочці Ганні батько заповів у спадок лише один невеликий маєток Липу (ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 544–546; Боряк, Грімстед, 2002: 230).

Після смерті Яна Монтовта доля його єдиної дочки різко погіршилася. Щопрада, Ледницький спробував поборотися за спадщину дружини, навіть подав декілька протестацій до луцького суду, намагаючись оскаржити запис покійного Монтовта, який подаровану колись нерухомість дочці заповів тепер на користь другої дружини. Оскільки ці маєтки були офіційно задокументованою даровизною дочки, Ян Казимир доводив, що Ганна є єдиною справжньою спадкоємицею батькової маєтності. Щоб завадити Ледницькому використати Ганну, князі Вишневецькі викрали її й обманом змусили записати єдиний маєток Липу, який дістався їй за батьковим тестаментом, в оренду князю Олександру Вишневецькому. Потім зі слугами й підданими вони здійснили збройний напад, побили й поранили Казимира Ледницького. Врешті шантаж і відкриті погрози "приправити його на смерть", змусили Ледницького покинути Волинь і повернутися до Польщі, де він, за чутками, незабаром помер. Ганна залишилася зовсім самотньою, тож опікунам її мачухи не важко було умовити її зректися назавжди від батькової спадщини, тим більше, що мачуха обіцяла подбати про неї й поділитися майном.

Проте князівна Барбара Порицька, не довго залишалася в удовиному стані. Вже того ж 1570 р. вона вийшла заміж за Олександра Богдановича Семашка, який на той час теж був удівцем після смерті другої дружини Ганни Воловичівни (Ворончук, 2009: 288). Семашки належали до небагатих і незнатних родів, проте протягом XV ст. вони вислужили низку маєтків. У першій половині XVI ст. Семашки перебували на службі у великого литовського князя, польського короля Зигмунта Старого I та його дружини королеви Бони. Зокрема, батько Олександра Семашка Богдан протягом 1543–1548 років був старостою ковельських маєтків королеви. Левицький припускав, що Олександр міг навіть виховуватися при королівському дворі й навчатися в Ягеллонському університеті (Левицький, 1994: 137). Близкість до королівського двору посприяла Семашкам поступово зайняти поважні позиції в середовищі волинської шляхти. Тож на цей час Олександр Семашко

був уже доволі впливовою людиною у волинському шляхетському соціумі, посідаючи з 1566 рік найвищий в земській ієрархії й до того ж доволі прибутковий уряд володимирського підкоморія. Надалі його кар'єра складалася також досить вдало: 1581 р. він отримав брацлавську каштелянію, а з 1588 р. до самої смерті у 1597 р. був луцьким старостою.

Не виключено, що мачуха могла спровокувати негативне ставлення до Ганни свого другого чоловіка, хоча його поведінка і дії в інших життєвих випадках дозволяють зробити висновок, що він і сам відзначався жорстокістю і владним характером (Ворончук, 2006: 166; Ворончук, 2010: 80). Подружжя Семашків тримали Ганну біля себе й міцно стерегли. Прикидаючись її благодійниками, вони, вочевидь, побоювалися, аби вона сама чи її найближчі родичі не притягнули їх до судової відповідальності щодо ошуканства і пограбування Монтовтової дочки. І справді, стриєчні брати Ганни Ян і Андрій Монтовти спробували визволити її з міцних "обіймів" мачухи та її чоловіка, проте їхні заходи щодо визволення Ганни не вдалися (Левицький, 1994: 148–149). Навпаки, дії братів призвели до рішучіших дій Семашка, який врешті силоміць видав її заміж за свого машталіра, тобто конюшого, Павла Згличинського.

Отже, впродовж 9–10 років через смерть шлюбних партнерів Ганна змушена була поновлювати подружні зв'язки й у свої 26 років вчетверте була видана заміж. Проте якщо попередні шлюби уклалися згідно її волі й бажання, то останній був примусовим і насильницьким. Врешті, згідно злої волі Семашка, двічі княгиня Ганна Монтовтівна у четвертому шлюбі опинилася за панським конюхом.

Згличинський поводився з Ганною дуже жорстоко і часто бив її. Тож, молода жінка зробила дві спроби втекти від ненависного і жорстокого чоловіка, але жодна з них не вдалася. Проте її спротив ще більше розлютив чоловіка, який врешті покалічив її, а потім засадив у в'язницю, де протримав її протягом 14 років (АЮЗР, ч. VIII, т. III. 1909: 469–473). Визволившись із неволі, Ганна намагалася розлучитися з чоловіком. У 1595 р. вона заявила у духовному суді "о везене и о неслушное каране и охромене ее". Проте згідно декрету луцького біскупа Згличинський лише вибачився і перепросив Ганну за жорстоке ставлення до неї, пообіцявши надалі поводитися добре (Левицький, 1994: 150). Тож вона змушена була пробачити його і продовжувати з ним подружнє життя.

На наш погляд, історія Ганни Монтовтівни заперечує думку Ореста Левицького, що завдяки Литовському Статуту, який забезпечував майнові права жінок, українська шляхтянка користувалася повною незалежністю і свободою, тож загалом не знала "ни теремного затвора, ни монастирського заключення" (Левицький, 1909: 6).

Таким чином, протягом XV – першої половини XVI ст. литовський рід Монтовтів був добре відомим у волинському шляхетському середовищі.

Представники роду обіймали важливі адміністративні уряди – волинських намісників та старост, а отже, мали й значний вплив на місцеве волинське життя. Отримавши від великих литовських князів значні маєтності на Волині, Монтовти осіли тут і поріднилися із впливовими руськими фаміліями, зокрема й такими відомими князівськими родами, як Гольшанські Дубровицькі, Порицькі, Любецькі, Сокольські. Мешкаючи на Волині, вступаючи у різні правові, економічні й шлюбні стосунки, вони залишили по собі згадки у городських і земських актах, подальше вивчення яких може поповнити наші знання про рід Монтовтів.

ARCHIV

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

BIBLIOGRAPHY

- Архив, 1909 – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1909, ч. VIII, т. III: *Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.* 120+708+XXX.
- Боряк, Грімстед, 2002 – *Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673 / ред. Геннадій Боряк, Патріція Кеннеді Грімстед та ін.* Київ: Інтертехнологія, 2002. 983.
- Ворончук, 2009 – Ворончук І. *Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.: (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела)*. Київ: Вища школа, 2009. 511.
- Ворончук, 2010 – Ворончук І. Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. *Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej. T. I. Od średniowiecza do początku XX wieku / pod red. Katarzyny Kabacińskiej i Krzysztofa Ratajczaka*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. P. 77–87.
- Ворончук, 2006 – Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2006. Вип. 6. С. 161–201.
- Ворончук, 2014 – *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. I. Волинь XVI ст.* / наук. ред. Ірина Ворончук. Київ, 2014. С. 739.
- Грушевський, 1994 – Грушевський М. *Історія України-Руси. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українських землях XIV–XVII віків*. Київ: Наукова думка, 1994. 585.
- Жизнь, 1849 – *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского на Волини*. Т. 1. Киев: Лито-графическое заведение И. К. Вальнера, 1849. XXX+345.
- Кравченко, 2005 – *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підг. В. Кравченко*. Київ: Простір М, 2005, 599.
- Левицкий, 1888 – Ганна Монтовт (историко-бытовой очерк из жизни волинского дворянства XVI в.). *Киевская старина*. 1888. С. 94–191.

- Левицкий, 1909 – Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. *АЮЗР*, ч. VIII, т. III. Киев, 1909. С. 1–120.
- Левицький, 1994 – Левицький О. Ганна Монтовт. Історична повість / *На переломі. Друга половина XV – перша половина XVI ст.* Київ: Видавництво "Україна", 1994. С. 96–151.
- РИБ, 1915 – *Русская Историческая Библиотека*. Москва, 1915. Т. 33. 702.
- Яковенко, ММХІІ – Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Київ: Laurus, ММХІІ. 471.
- Jabłonowski, 1889 – *Źródła Dziejowe. T. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII: Ziemie Ruskie Wołyń i Podole / opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego*. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. II+128+367+XLVI.
- Niesiecki, 1841 – Niesiecki K. *Herbarz Polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*. T. VI. W Lipsku: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1841. 4+588.
- Uruski – Uruski S. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. Warszawa, 1914. T. XI. 380.

REFERENCES

- Arkhiv. (1909) *Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rosii, izdavaemyi Komissieiu dlia razbora drevnikh artov, sostoiashchei pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore*. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo. Part. VIII. Vol. III: Akty o brachnom prave i semeinom byte v Yugo-Zapadnoi Rusi v XVI–XVII vv. [in Russian].
- Boriak, H. Grimsted P. (Comp.) (2002). *Ruska (Volynska) Metryka. Rehesty dokumentiv Koronnoi Kantseliarii dlia ukrainskykh zemel (Volynske, Kyivske, Bratslavske, Chernihivske voievodstva). 1569–1673 / red. Hennadii Boriak, Patritionsia Kennedi Grimsted ta in. Kyiv: Intertekhnolohia*. [In Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy. Vol. V: Suspilno-politychnyi i tserkovnyi ustrii i vidnosyny v ukrainskykh zemliakh XIV–XVII vikiv*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Jabłonowski, A. (1889). *Źródła Dziejowe. T. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII: Ziemie Ruskie Wołyń i Podole / opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego*. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa. [In Polish].
- Kravchenko, V. (Comp.) (2005). *Lytovska metryka. Knyha 561: Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv: Prostir M. [In Ukrainian].
- Levitskii, O. (1888). Hanna Montovt (istoriko-bytovoï ocherk iz zhizni volhynskogo dvorianstva XVI v.). *Kievskaiia starina*. 94–191. [In Russian].
- Levitskii, O. (1909). Cherty semeinogo byta v Yugo-Zapadnoi Rusi v XVI–XVII vv. *Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rosii, izdavaemyi Komissieiu dlia razbora drevnikh artov, sostoiashchei pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore*. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo. Part. VIII. Vol. III. 1–120. [In Russian].
- Levytskyi, O. (1994). Hanna Montovt. Istorychna povist / *Na perelomi. Druha polovyna XV – persha polovyna XVI st.* Kyiv: Vydavnytstvo "Ukraina". S. 96–151. [In Ukrainian].
- Niesiecki, K. (1841). Niesiecki K. *Herbarz Polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*. T. VI. W Lipsku: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela. [In Polish].

- RIB. (Comp) (1915). Russkaia Istoricheskaia Biblioteka. Vol. 33. Moskva. [In Russian].
- Uruski S. (1914). Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. XI. Warszawa. 380. [In Polish].
- Voronchuk, I. (2009). *Rodovody volynskoi shliakhty XVI – pershoi polovyny XVII st.: (rekonstruktsia rodyunnykh struktur: metodolohia, metodyka, dzherela)*. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
- Voronchuk, I. (2010). Dominuiucha vlada cholovika nad zhinkoiu v ukrainskii rodyni XVI–XVII st. *Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej. Vol. I. Od średniowiecza do początku XX wieku / pod red. Katarzyny Kabacińskiej i Krzysztofa Ratajczaka*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 77–87. [In Ukrainian].
- Voronchuk, I. (2006). Podruzhni zrady jak naslidok praktyky ukladannia shliubiv v Ukraini XVI–XVII st. (na materialakh ranniomodernoï Volyni). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. Issue. 6. 161–201. [In Ukrainian].
- Voronchuk, I. (Comp.) (2014). *Ukrainske povsiakdennia ranniomodernoï doby. Zbirnyk dokumentiv. Vyp. I. Volyn XVI st. / nauk. red. Iryna Voronchuk*. Kyiv: "Feniks". [In Ukrainian].
- Yakovenko, N. (MMXII). Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittia. Kyiv: Laurus. 471. [In Ukrainian].
- Zhizn, (1849). *Zhizn' kniazia Andreia Mikhailovicha Kurbskogo na Volyni*. Vol. 1. Kiev: Lito-graficheskoe zavedenie I.K.Val'nera. [In Russian].

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.027>
УДК 930.2:327(477+474.5)"15"

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ
доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства,
Національний університет "Острозька академія" (Україна, Острог)
kulakovsky@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6310-717X>

КОРЕСПОНДЕНЦІЯ МІЖ КНЯЗЕМ ВАСИЛЕМ-КОСТЯНТИНОМ ОСТРОЗЬКИМ ТА КРИШТОФОМ РАДЗИВІЛЛОМ ЯК ДЖЕРЕЛО

У статті аналізується листування київського воєводи В.-К. Острозького до свого зятя, впливового литовського політика Криштофа Радзивілла. Це ледь не єдиний відносно цілісний комплекс кореспонденції князя на Острозі, який, зважаючи на довірливі відносини між обома учасниками переписки, дозволяє реконструювати його внутрішній світ. Він, як можна було підозрювати, знаходився в істотному протиріччі з публічною поставою Острозького. Для князя правильний ("старий") "світ" залишився в минулому, в часах до Люблінської унії 1569 р. Нововведення сприймалися Василем-Костянтином як виклик цьому світові, який порушував традиційні його устої і полягав у наступі на регіоналізм, зменшенні політичної ролі князів, намаганнях змінити конфесійну картину новоствореної держави. Князь вважав непродуманою політику керівництва Речі Посполитої щодо Московської держави. Острозький стверджував, що постійні війни зі східним сусідом зменшують загальний потенціал християнської цивілізації в її протистоянні з ісламською, насамперед з країною, що в цей період втілювала її наступ в Європі, – Османською імперією.

Острозький апелював до Радзивілла з розрахунком знайти підтримку в протистоянні з надзвичайно впливовим у Речі Посполитій коронним канцлером і гетьманом Яном Займойським. Невипадково, що в центрі уваги київського воєводи питання, які могли цікавити литовського магната. Зокрема до таких відносилися: спроби коронної еліти на чолі з Я. Замойським ігнорувати інтереси литовської і руської знаті, небажання приділити належну увагу питанням обороноздатності, недостатнє виділення коштів на ремонт і будівництво замкових укріплень. Поступово в листуванні все більш рельєфно відображається проблема міжконфесійного протистояння, що стала наслідком наростання контрреформаційних процесів з початків правління в Польсько-Литовській дер-

жаві Сигізмунда III. Основний їх акцент у Європі зосереджувався на протестантизмі (К. Радзивілл представляв кальвінізм), але в Речі Посполитій внаслідок укладення Берестейської унії 1596 р. контрреформація набула ще й антиправославного змісту.

Загалом, кореспонденція князя В.-К. Острозького є унікальним джерелом, яке дозволяє реконструювати основні риси ідентичності впливової князівської верстви, що зазнавала відчутного впливу трансформаційних процесів у Речі Посполитій протягом другої половини XVI – початку XVII ст.

Ключові слова: кореспонденція, Василь-Костянтин Острозький, Криштоф Радзивілл, "старий світ", нововведення.

Petro KULAKOVSKY

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Regional Studies,

The National University of Ostroh Academy (Ukraine, Ostroh)

kulakovsky@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6310-717X>

CORRESPONDENCE BETWEEN PRINCE VASYL-KOSTIANTYN OSTROZKYI AND KRYSHTOF RADZIWILL AS A SOURCE

The article analyzes the correspondence of Kyiv voivode V.-K. Ostrozkyi to his son-in-law, an influential Lithuanian politician Kryštof Radziwill. This is almost the only relatively complete complex of the prince's correspondence in Ostroh, which, given the trusting relationship between both participants of the correspondence, allows us to reconstruct his inner world. As one might suspect, he significantly contradicted Ostroh's public persona. For the prince, the correct ("old") "world" remained in the past, in the times before the Union of Lublin from the year 1569. Innovations were perceived by Vasyl-Kostiantyn as a challenge to this world, which violated its traditional foundations and consisted of an attack on regionalism, a reduction in the political role of princes, and attempts to change the confessional picture of the newly created state. The prince believed that the policy of the Rzeczpospolita's leadership toward the Moscow state was ill-conceived. Ostrozkyi argued that constant wars with the eastern neighbor reduced the overall potential of Christian civilization in its confrontation with Islamic civilization, especially with the country which at that time embodied its offensive in Europe, the Ottoman Empire.

Ostrozkyi appealed to Radziwill with the expectation of finding support in the confrontation with Jan Zajmoyskyi, an extremely influential crown chancellor and hetman in the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is no coincidence that the Kyiv voivode focused on issues that might have been of interest to the Lithuanian magnate. In particular, these interests included: the attempts of the crown elite, led by J. Zamoyskyi to ignore the interests of the Lithuanian and Ruthenian nobility, unwillingness to pay due attention to defense issues, insuffi-

cient allocation of funds for the repair and construction of castle fortifications. Gradually, the correspondence reflects the problem of interfaith confrontation, which was the result of the growth of counter-reformation processes from the beginning of Sigismund III's rule in the Polish-Lithuanian state. Their main emphasis in Europe was on Protestantism (K. Radziwill represented Calvinism), but in the Polish-Lithuanian Commonwealth, as a result of the Union of Brest in 1596, the Counter-Reformation also acquired anti-Orthodox content.

In general, the correspondence of Prince V.-K. Ostrozkyi is a unique source that allows us to reconstruct the main features of the identity of an influential princely stratum, which was significantly influenced by the transformation processes in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the sixteenth and early seventeenth centuries.

Keywords: *correspondence, Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi, Kryshtof Radziwill, "old world", innovations.*

Князь Василь-Костянтин Острозький належав до найбільш знакових людей свого часу – доби трансформації в історії українських земель. Значна їх частина (Волинь, Київщина, Східне Поділля) у 1569 р. внаслідок Люблінської унії була інкорпорована до Корони. Акт абсолютно закономірний з погляду безпеки, став викликом для різних українських станів. Шляхта як політичний лідер населення інкорпорованих воєводств зайняла неоднозначну позицію. Дрібній шляхті частково, зокрема боярству, вдалося покращити свій юридичний статус. Більша ж її частина залишалася байдужою до унії – якихось миттєвих змін для неї не наступило. Найбільші дивіденди від Люблінського акту отримала середня шляхта – вона отримала істотні шанси на емансипацію внаслідок поширення на українські воєводства коронних інституцій. У найбільш невіграшній ситуації опинилися князі, які до 1569 р. контролювали перебіг подій в українських воєводствах. Відтепер для них наступали зміни. Їх статус почав залежати не скільки від родового походження, стільки від зайняття відповідних урядів, насамперед сенаторських. Отримати ж останні стало неможливою справою, перебуваючи в опозиції щодо королівського двору. Монархи ж, які з 1574 р. стали обиратися шляхтою (фактично її представниками), були зацікавлені в створенні широкої коаліції своєї підтримки, яка передбачала, зокрема, наступ на князів і обмеження їх інтересів. Як вибір для князів залишалася два варіанти: або спробувати інтегруватися в нову систему цінностей, або захищати старий спосіб життя, що ставало з кожним роком все складніше. Кн. Василь-Костянтин Острозький вибрав друге, що відповідало орієнтирам його внутрішнього світу. При цьому слід мати на увазі, що внутрішній світ князя часами вступав у протиріччя з публічною політичною поставою. Маршалок Волинської землі одружився з Софією Тарновською, яка в силу обставин після смерті у 1561 р. батька Яна, коронного гетьмана, та в 1567 р. свого брата – Яна Кшиштофа, стала єдиною спадкоємицею розлогих володінь родини в Ко-

роні. Це обумовлювало позірну лояльність Василя-Костянтина до владних інституцій Польського королівства (Кемра, 2001: 15–16).

Щоб відстояти свої цінності, необхідним був процес пошуку союзників. Він об'єктивно був неможливим у межах вотчини князя, де всі вважалися його підданими. Як наслідок, пошуки союзників Острозького скеровувалися на зовні та включали як відданість у відстоюванні старовини, що виступало одним з принципів політичної стабільності у Великому князівстві Литовському, так і вимушене ситуативне партнерство з прихильниками нового релігійного світогляду – протестантизму.

Далеко не всім своїм респондентам київський воєвода міг викладати свої світоглядні принципи, оскільки вони могли трактуватися правлячою елітою об'єднаної Польсько-Литовської держави як вияв нелояльності. Перше місце в цьому переліку належало протестантській гілці литовського магнатського роду Радзивіллів. За багатством, впливом, збереженням власного князівства в державі, яке базувалося так само як і Острозьке князівство, на системі патронально-клієнтарних зв'язків, лише представники цієї гілки Радзивіллів розглядалися Острозьким не лише рівними, але достойними на довіру з боку київського воєводи. Князь заприятелював з главою Дому Миколаєм "Чорним", за допомогою якого отримав уряд маршалка Волинської землі й, таким чином, увійшов до великокнязівської Ради, ставши в молодому віці лідером українських земель у Великому князівстві Литовському. Цей союз надовго визначив пріоритети князя на Острозі, який виступав жорстким опонентом угруповання Ходкевичів – основних суперників Радзивіллів на території Князівства (Ульяновський, 2012: 503).

Регулярне листування між київським воєводою кн. В.-К. Острозьким і литовським підчашієм, далі гетьманом і віленським воєводою Криштофом Радзивіллом, званим "Перуном", зав'язалися з часу одруження останнього з донькою Катериною в Дубні 1578 р. Тесть подарував йому кам'яницю в Вільні. Померла Катерина трохи більше, ніж через рік після укладення шлюбу, під час народження сина Януша. Попри те, що гетьман одружився втретє (з Катериною Тенчинською), князь продовжував підтримувати з ним товариські відносини, продовжуючи активно листуватися. Ці зв'язки посилювалися у зв'язку з четвертим шлюбом К. Радзивілла – з Галшкою, ще однією донькою київського воєводи, перед цим дружиною протектора аріанізму віленського каштеляна Яна Кишки. Стосунки між двома магнатами зіпсувалися в 1594 р., коли Криштоф від імені своєї четвертої дружини та сина від Катерини – Януша, викликав тестя до суду, вимагаючи маєтностей, що належали донькам Василя-Костянтина по його дружині Софії Тарновській. Перед розглядом апеляції князя в Люблінському трибуналі сторони дійшли до угоди, підготовкою укладення якої займався відправлений до Слоніма в травні 1594 р. слуга князя луцький війський Ждан Боровицький (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 192). Згідно з цією угодою Радзивілли

отримали маєтності Глуськ у Новгородському воєводстві та Тернопіль в Руському, а також набули права на володіння в Оршанському повіті. Стосунки між двома магнатами, якщо й погіршилися, то незначно, оскільки для Острозького віленський воєвода залишався вкрай необхідним контрагентом. Це визначалося двома причинами. По-перше, лідерством в православному таборі, який в умовах протистояння католицькій контрреформації потребував як союзників протестантів, а К. Радзивілл позиціонував себе як протектор кальвіністів у Великому князівстві Литовському. По-друге, Острозькі мали напружені, близькі до ворожих, відносини з надзвичайно впливовим на королівському дворі й серед шляхти коронним канцлером і гетьманом Яном Замоїським. Як наслідок, листи київського воєводи до литовського гетьмана стали менш широкими, але більш предметними. Листування між сторонами тривало до смерті К. Радзивілла в 1603 р.

У літературі, що присвячена епістології – науці про листи, стосовно другої половини XVI – початку XVII ст. розрізняють 1) приватні листи, призначені передусім для адресата, але в своїй підставі наставлені на ширшу публічність і 2) приватні листи, призначені лише для певної особи. Перші поширювалися в копіях, "крутилися" в шляхетському середовищі і навіть могли друкуватися; зміст других, навпаки, й відправники, й отримувачі зберігали в таємниці. Для цього їх доставляли спеціальні посланці й вони доволі ретельно опечатувалися (Jarczykowa, 2019: 33–35). Листи маршалка Волинської землі до К. Радзивілла, поза всіляким сумнівом, належали до другого виду. З огляду на це, копії їх практично відсутні й це надає збереженій збірці виняткового джерельного значення, а думкам київського воєводи значення безпосереднього відображення його внутрішнього світу.

У листах київського воєводи кн. Василя-Костянтина Острозького перших поунійних десятиліть достатньо часто зустрічаються поняття "старосвітськість" і "новосвітськість" та їх протиставлення. Як здається, вони є аналогами широко вживаних у середовищі шляхти Великого князівства Литовського понять "старовини" і "новизни". Чому князь не вдався до традиційного понятійного апарату в своїй кореспонденції? Для цього було декілька причин. По-перше, "старовина і новизна" були елементом (одним з найбільш важливих) відносини між великими князями литовськими та різними верстами князівства, тоді як Острозький порівнював явища, що мали місце у різних державах – Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. Симпатії князя, принаймні, в перші десятиліття XVI ст. скеровувалися в бік Литви ("старовини"). Це наочно засвідчує фрагмент листа маршалка Волинської землі до К. Радзивілла з Тарнова від 30 квітня 1590 р., суть якого звучить таким чином: "Тут у Польщі нелад і боязнь в людей увійшла; для засвідчення так кажуть, що як Польща польською не була, так і сьогодні ніколи" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 172). По-друге, якщо "старовина" мала визначену хронологічну ретроспективу (початко-

во, як встановив М. Кром, трохи більше 40 років), а "новизна" асоціювалася з небажаними змінами, то у розумінні Острозького "старосвітськість і новосвітськість" це засіб унаочнення його приватної позиції щодо тих змін, які привнесла на українські землі Люблінська унія 1569 р. Як стверджує М. Кром, старовина завжди своя, а новизна чужа. Старовини єдиної не було; була маса приватних і локальних старин (Кром, 1994: 75). По-третє, "старосвітськість" і "новосвітськість" – це поняття морального значення на відміну від "старовини" і "новизни", які мали переважно юридичний характер. По-четверте, вживання князем цих понять стало наслідком культурно-освітніх зрушень, які проявилися у суспільстві інкорпорованих воєводств, головним чином у шляхетському соціумі. Одним з елементів цих зрушень стало зростання впливу польської культури доби Відродження, в літературі якого ці терміни використовувалися, щоправда, в дещо іншому контексті.

Попри те, що "старосвітськість і новосвітськість" були виявом приватної інтерпретації В.-К. Острозького, ці інтерпретації стосувалися цілого ряду надзвичайно важливих для Речі Посполитої аспектів зовнішньої і внутрішньої політики. Принагідно слід відзначити, що скептичне відношення князя до нового міждержавного утворення проявилось в тому, що він ще навіть наприкінці 1570 – на початку 1580 рр. у своїх листах до Криштофа Радзивілла писав слово "Річ Посполита" з маленької літери. Це виглядає цілком логічно. Поняття "Річ Посполита" мала потрійне значення: 1) держава; 2) сеймуючі стани; 3) загальні громадян (шляхти), але не мешканців (Opaliński, 1995: 30; Grześkowiak-Krwawicz, 2012: 22). Як прибічник правління обраної аристократії, до якого сам входив, київський воєвода не міг визнавати друге й, особливо, третє значення "Речі Посполитої". Залишалося поняття "Речі Посполитої" як держави. Чи міг вважати В.-К. Острозький державою заснований попри сильний спротив литовської еліти союз Корони й Литви 1569 р., який переслідував ідею уніфікації, хоч і в доволі віддаленій перспективі. Київський воєвода, як до речі й багато його сучасників, ставився до способу створення й цілей цього союзу доволі скептично. Насамперед через те, що конструкція Речі Посполитої ігнорувала (повністю чи більшою мірою) такий складовий елемент як "Русь". Принагідно слід відзначити, що початково реалізація цілей "речі посполитої" розглядалася маршалком Волинської землі оптимістично. Так само Василь-Костянтин позитивно оцінював перехід до ідеальної на той час для республіки форми правління – *monarchia mixta* (мішаної, тобто виборної, монархії) (Grześkowiak-Krwawicz, 2012: 22). По унії, коли ні конструкція "речі посполитої", ні надії на збільшення впливу князівської верхівки на вибір правителя не збулися, Острозький розчарувався в утвердженні античних республіканських ідеалів у Польсько-Литовській державі. Як наслідок, і написання князем "речі посполитої" у приватній кореспонденції з малої літери.

Як видається, позиціювання київського воєводи щодо найважливіших понять політичної лексики залежало від ступеня довіри до адресата. Так, на тлі порівняння листів до Криштофа Радзивілла "Перуна" зовсім інакше виглядає позиція Острозького у листі до Миколая Радзивілла "Рудого" від 10 листопада 1562 р. У цьому листі київський воєвода називає себе не лише слугою короля, але й Речі Посполитої, а, поза тим, "народу шляхетського сином" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 233). Тут, з однієї сторони, можна вгадати відмінність уявлень Острозького про "Річ Посполиту" з реальністю, в якій він опинився після 1569 р. Крім цього, слід мати на увазі, що стосунки київського воєводи з "Рудим" були далекими від ідеалу. Так, Криштоф Радзивілл "Сирітка" писав до свого дядька Миколая Радзивілла "Рудого" з проханням єднатися з князем Слуцьким, але не заради "блазнів" (Слуцького й Острозького), а заради Речі Посполитої (Кемра, 1997: 69). Звідси, можна зробити висновок, що не лише у свідомості однієї людини, але й цілих соціальних груп поняття "Річ Посполита" набувала часто відмінного тлумачення. Особливо напередодні та після Люблінської унії ледь не кожен представник шляхетського стану вкладав у це поняття свій зміст, як правило, своє ідеальне уявлення про майбутню державу.

У сфері зовнішньої політики найбільше роздумів у Острозького викликало протистояння з Московською державою. Попри те, що Велике князівство Литовське, а з 1569 р. – Річ Посполита, майже все XVI ст. вели війни з Московською державою, ініціатором яких виступала саме Москва, київський воєвода вважав необхідним досягнення нехай хисткого компромісу зі східним сусідом. Війни з Московською державою, на думку Острозького, фундаментально суперечили його розумінню необхідності протистояння християнської та ісламської цивілізацій. Князь критично оцінював спроби досягнення миру з Портою та її васалами. Так, договір з Кримом, укладений Мартином Броневським у 1578 р., за словами тлумача, учасника посольства і його слуги Іллі, з якими погоджується князь, виглядає як "строкатий і ладакий". Воєвода у листі до К. Радзивілла висловив побоювання, що московці, посол яких вже перебував зі скарбом у Путивлі, своїми "мармирками" (соболями) переважають "наших жовтих лисів" і татарин стане союзником Москви (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 19–20). На думку князя, татари обманюють і Річ Посполиту, і Москву, а "ми убогі християни-філософи не чуємо один одного". Коли для князя стала зрозумілою невідворотність відновлення війни з Москвою, він з жалем зазначає, що тепер можуть "бусурмани радіти, а християни плакати". Саме внаслідок розходжень між християнами зникли з карти держава греків (Візантія), Босанське та Угорське королівства (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 90). Релігійний чинник виявився ключовим, на думку В.-К. Острозького, для завоювання цих держав османами. У випадку Візантії – це зацікавленість Римо-католицької церкви в ослабленні православ'я. Щодо Угорщини подіб-

ну роль відіграла відсутність належної мобілізації християнського світу, що згодом вилилося у фактичний поділ колишнього королівства на католицьку (під владою Габсбургів) та протестантську (з васальною залежністю від Османської імперії) частини. У Босанському королівстві негативну роль у зникненні держави здійснило протистояння між владою, яка визнавала римо-католицизм, і більшістю народу, що схилився до християнства у його богомільському варіанті. Інакше кажучи, відсутність єдності в християнському світі створювала добрі передумови для звитяги над ним Порти, яка виступала в Європі своєрідним наконечником ісламської цивілізації.

Політику Стефана Баторія, яка полягала в примиренні з Османською імперією та у відновленні військових дій на сході, Острозький приватно засуджує; насправді ж мав реалізовувати – очолюючи у 1579 р. військовий похід на Сіверщину. У цьому поході взяв участь і татарський загін. Єдине, що узгоджувалося з його переконаннями і до чого міг вдатися Василь-Костянтин – це заборонити своїм воїнам, яких було бл. 2 тис. ("на сторожу багато, на війну мало"), брати участь у спільних з татарами операціях з нищення й пограбування території Сіверської землі. Для здійснення цієї місії воєвода відправив загопи на чолі з брацлавським каштеляном Василем Загоровським і сином Янушом, які сягнули аж Радогоща (майбутнього Погара) і Почапа. Сам разом з київським каштеляном Павлом Сапегою став табором поруч з татарським кошем за сім миль від Чернігова (AGAD, Archiwum Radziwińów, sygn 11078, s. 97–98; Яковенко, 2002: 195). Ініціювалися спроби штурму Чернігова, але вони і здійснювалися непереконливо і не мали шансів на успіх. Чернігів, крім доволі наявності сильного московського гарнізону, добре підготувався до облоги. Хоча оборонні стіни були в незадовільному стані; великий острог взагалі являв собою оборонну стіну з прямостоячих загострених паль. Місцева московська адміністрація вдалася до нетривіальних кроків, зокрема з Борисоглібського собору і Благовіщенської церкви були зірвані дахи і на їх перекриттях були встановлені гармати. Таким чином прикривалися Любецькі й Лоївські ворота, які відкривали доступ до міста якраз з заходу (Грунєвєг, 2013: 177–178; Бондар, Жирохов, 2021: 48–50). Крім цього, військо київського воєводи не мало артилерії і простоявши три тижні під містом повернуло назад до Києва.

У контексті листів однозначно важко зрозуміти, чи вважає Острозький згубну політику Баторія "новосвіткістю". Війна з Московською державою з невеликими перервами тривала з кінця XV ст. Але те, з яким оптимізмом він сприймав спроби християнського світу потіснити мусульман з Європи, як це мало місце у середині 1590-х рр., коли виношувалися плани створення антитурецької ліги держав (Кемра, 1997: 211), свідчить, що ідеалом князя (елементом "старосвітськості") були часи хрестових походів, коли християнський світ цілісно протистояв світу мусульманському.

Беручи участь у відновленні війни з Московською державою Острозький постійно вдавався до оцінки бойових якостей коронного війська. Очікуючи перед сіверським походом обіцяну "дорогу зі Львова" (допомогу), князь у листі до зятя – К. Радзивілла дуже скептично оцінює бажання жовнірів-коронярів допомогти йому – "вони швидше куфи (бочки) малмазії (вина) вип'ють, ніж зі мною воду з Десни будуть пити" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 91). Під час самого походу Василь-Костянтин мав можливість порівняти бойовий стан своїх підопічних і московських ратних людей. Обґрунтовуючи відмову від штурму Чернігівського замку, він зазначає, "бо тяжко з мотикою на сонце". На його думку, якби ратні люди вийшли з замку на поле, то могли нас "відхлестати" (хлости дати) (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 97).

Не кращої думки Острозький і про залогу підопічного йому Київського замку. За його словами вона укомплектована жебраками, кульгавими, але "не живими" людьми. Кошти, які король виділяв на сто драбів у Києві, князь прирівнював до допомоги на шпиталь і місцевих жебраків. Як наслідок, загальний оборонний стан замку такий, що він не може гарантувати безпеку не лише для людей, але й для свиней. З пієтетом князь згадує старі часи, коли подібних проблем не було (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 98). Особливо дошкуляла "новосвітськість" у плані фінансового забезпечення війська. Острозький з метою забезпечення війська юргельтом навіть віддав розпорядження шукати у Києві скарби, але акція не увінчалася успіхом. Тому головною метою жовнірів, на думку князя на Острозі, є не війна, а задоволення прохань про гроші та кар'єрне підвищення. Як наслідок такої ситуації доля прикордонних замків, в тому числі й Києва, знаходилася "в правиці божій" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 20). Тому, на думку Острозького, у війні московське військо, а особливо, якщо буде очолене самим царем, буде мати перевагу. Неспроможність організації системної оборони від Москви примушувала князя думати про варіанти примирення. Якщо цього досягти не вдасться, то небезпеці підлягав, у першу чергу, Київ. У травні 1585 р. Острозький повідомляв про загрозу Києву з боку Москви, яка як "молотом в голову" вдарила на Остер (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 135). Князь постійно турбувався про статус і стан обороноздатності Києва. І це було усвідомленням значення цього міста як столиці Русі. Саме під впливом київського воєводи різні вимоги щодо Києва стали частиною інструкції київського сеймика на сейм 1572 р. У ньому пропонувалося обирати короля у Києві, але, як здається, мотивація цієї ідеї зрозуміла – краще забезпечення міста, щоб такі вороги, як татари і москвитини побоювалися на нього зазіхати (ІР НБУВ, ф. II, спр. 22641, арк. 5, 6). Не маючи можливості особисто через погані відносини впливати на позицію коронного канцлера Яна Замойського, Острозький в одному з листів до К. Радзивілла, написаного в Києві 28 вересня 1579 р., просив зятя вплинути

на канцлера саме в контексті сприяння щодо забезпечення Київського замку (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 98).

Слід мати на увазі, що київський воєвода, беручи участь в антимосковських акціях без сильного особистого бажання, як завжди у таких випадках, перебільшував бойові якості противника. Але подібне перебільшення є іманентною рисою ментальності князя і, відповідно, відображає його внутрішній світ.

Як прикордонний (київський) староста Острозький турбувався й про організацію воєводського ополчення. Князя обурювало те, що місцеві старости (житомирський, черкаський, канівський, остерський, овруцький, любецький) не є безпосередньо йому підпорядкованими (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 96). Як він вважав (в дійсності помилково), до унії все було навпаки. Князь домагався, щоб перед сіверським походом листи до старост передбачили їх підпорядкування йому як воєводі. Ці надії Василя-Костянтина не справдилися. І вину за це він покладав на коронного канцлера Яна Замойського. Видавши листи всупереч бажанню Острозького, канцлер потрактував його "не як поляк поляка, а як поляк русина" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 91). Тут вимальовується ще один елемент "новосвіткості" – трактування всупереч рішенням Люблінського сейму русинів як нерівних полякам.

Далі усвідомлення князем нерівності поляків і русинів розвивається у зв'язку з мовною проблемою. "Бо канцлер наш з латини листи пише, якої пограничні люди не можуть зрозуміти. До них потрібно "відкриті" листи по старосвітському руською мовою і письмом писати, а не по новосвітському" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 91). У цьому аспекті позиція Острозького цілком узгоджується з люблінськими привілеями, які унормували використання для офіційної переписки руську мову. Зовсім по-іншому виглядала ситуація в приватній кореспонденції. Сам князь писав більшість своїх листів польською мовою, зважаючи на те, що коло його адресатів далеко виходило за межі Волині чи Київщини. В одному з листів до К. Радзивілла київський воєвода скептично оцінив свої здібності у сфері польської мови, але просив врахувати його щире відношення до литовського магната: "Я і по горбатому, і по рогатому, пишу по-простому до Вашої милості мого милостивого пана, але як приятель до приятеля" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 105). Власне на прикладі листів князя на Острозі можна простежити, як з перших десятиліть після унії почала вироблятися модель мовної комунікації в середовищі шляхти, яку можна окреслити як компромісну. Втім це не заперечувало того, що ця модель вела до все більшої колонізації цієї сфери і її акторів.

Проявом "новосвіткості" Острозький вважає і обсадження урядів в українських воєводствах поляками. Цю тему він обговорює у листі до К. Радзивілла від 17 червня 1579 р. у зв'язку з конфліктом вінницького і брацлавського

старости Юрія Струся з своїми підданими. Староста запровадив незвичні податки, що призвело до бунту вінничан, які навіть мали намір вибратися закордон. Князь просить Радзивілла клопотатися перед королем, щоб той наказав "у Польщі по польському керувати, а на кордоні по старосвітському, бо тим селянам нічого втрачати, не мають ні кам'яниць, ні забудованих фільварків, щоб польськими звичаями не вигнали їх до Волох чи до Тегині" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 30–31). А в цілому, на думку князя, роздавати уряди в українських воєводствах полякам та ще й неосілим немає чого.

Стосовно не осілости Струся маршалок Волинської землі помилявся. Ю. Струсь став старостою найпізніше в травні 1578 р. Брацлавське і вінницьке староство було не лише гродським, але мало в своєму складі сім населених пунктів – всі у вінницькій частині. Два маєтки (Літин, Пултівці) тримав Станіслав Лаш, ще два села (Вонячин, Новоселиця) – сам Острозький, одне (Лука) – Ян Оришовський. Два села (Хижинці й Мізяків) мали йти як безпосереднє забезпечення для старости, але вони виявилися в заставі віленського каштеляна Яна Ходкевича. За королівським декретом Ю. Струсь сплатив Я. Ходкевичу 5 тис. кіп литовських грошів і право пожиттєвого володіння дісталось йому (Крикун, Піддубняк, 2008: 214–215, 235). Крім цього, під юрисдикцією старостинського уряду перебували Вінниця та Брацлав. Все це давало старості статус осілости у воєводстві. Інша справа, що на час номінації Струсь земських маєтностей у Брацлавському воєводстві не мав. Тодішнє законодавство трактувало ситуацію неоднозначно. Будь-яка особа, що мала земельну власність на території повіту, могла займати земський уряд. Крім цього, слід мати на увазі, що до того часу висувається припущення про неутвердження на постійно судового старости в земській ієрархії у Волинському й Брацлавському воєводствах (Крикун, 2012: 639). Відтак, щоб виконати бажання Острозького слід було б: 1) не допускати етнічно змішаних шлюбів; 2) не дозволяти відчужувати земську власність полякам (чи литовцям, про яких зі зрозумілих причин князь на Острозі не згадує) або 3) заборонити на нормативному рівні не русинам займати уряди в українських воєводствах. Жодна з таких умов жорстко не ставилася на еліту українських (руських) земель на сеймі 1569 р. і, як наслідок, не могла бути реалізованою в наступні десятиліття.

Характерно, що в окремих випадках елементи "старовини" ("старосвіткості") Острозьким засуджуються. Так, наприклад, князь в негативному контексті називає кременецький гродський суд "своїм" для князя Януша Збараського. Князі, в тому числі й Острозький, намагалися мати "свої" гродські суди, особливо у повітах, де були сконцентровані їх маєтки. Василю-Костянтину в цьому плані не пощастило. Він довго добивався уряду луцького старости, що був главою місцевого суду, але так його і не отримав. Збараському пощастило більше – він тривалий час з 1574 по 1608 р. був

кременецьким старостою, а саме в Кременецькому повіті концентрувався основний масив його земельних володінь. Мали у цьому повіті свої володіння й Острозькі – Василь-Костянтин та Януш. Власне конфлікт зі Збараським, що виник у Януша Острозького 1584 р. щодо села Кошкова і в який був волею Збараського втягнутий Василь-Костянтин, призвів до винесення кременецьким гродським судом штрафу на ньому в обсязі 215 кіп. Це викликало у князя незадоволення цим вироком і трактування цього суду як "свого" для Я. Збараського (Кулиш, 1874: 428–429). Не слід поширювати думку Острозького на всю практику судочинства в українських воєводствах, де "свої" суди працювали в інтересах саме таких впливових осіб, як Острозький. Тут радше незадоволення відсутністю можливості власного впливу на кременецький гродський суд.

В одному з листів до К. Радзивілла маршалок Волинської землі пропонує впровадити нову правову норму, що є явним відступом від "старосвітськості". Він хоче звільнення себе й своїх синів від судових позовів у разі від'їхання зі своїх маєтностей на потребу короля і Речі Посполитої (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 92). Принагідно слід відзначити, що король вдавався до подібних розпоряджень постійно, не ініціюючи відповідну законодавчу норму, в тому числі й через можливість застосування особистого впливу на ту чи іншу особу.

Інший елемент "старосвітськості", що викликав невдоволення Острозького, – це слабка активність руської шляхти на сеймах та лобіювання на сеймах окремими шляхетськими угрупованнями своїх приватних інтересів – "приват". Тут проявилася і загальнодержавна позиція князя і його роль як регіонального лідера. Зрозуміло, що найбільш виразно ці риси Острозького проявилися, коли особисто князь втратив можливість досягати поставлених цілей, а мусив опиратися на шляхту. У листі до К. Радзивілла, написаного у квітні 1595 р., співчуваючи адресату, з яким неналежно обійшлися на сеймі, Василь-Костянтин відзначає, що "багато з нас не хоче заради спільних інтересів приваток своїх занедбати. І багато нас таких, і я сам такий". В іншому листі до К. Радзивілла, датованого тим само місяцем і роком, князь категорично засуджує шляхту, яка на сеймиках, в тому числі і в Прошевицях, відкинула ідею приєднання Речі Посполитої до антитурецької Християнської ліги. А все, на думку Острозького, через домінування приватних інтересів – приват (Кулиш, 1874: 432, 436). Як здається, подібна оцінка князя засвідчує політичну незрілість української (руської) шляхти. У тому й через це поступово формувалася ідеологічна роздвоєність еліти українських воєводств. Одна її частина шукала підвищення своєї ролі шляхом інтеграції в єдиний політичний народ Речі Посполитої. Така інтеграція об'єктивно нівелювала традиційну духовну лідерську функцію князів, але з часом утверджувала їх майнову домінацію. Інша частина нобілітету відстоювала традиційні руські цінності, намагаючись їх вмонтувати в структуру політич-

ної свідомості знаті Речі Посполитої. В умовах контрреформації, яка охопила Польсько-Литовську державу наприкінці XVI – на початку XVII ст., різне бачення на майбутнє набувало форми релігійного протистояння. Київському воєводі значно ближчою була друга позиція, але її дотримання вимагало опонування їй, навіть, протистояння з центральною владою.

Інколи засуджуючи "новосвітськість", князь змушений визнати, що все нове – добре забуте старе. Так, у листі до Януша Острозького у травні 1607 р. князь, засуджуючи дії своєї невістки, дружини померлого Олександра Острозького – Анни Костчанки, яка конфліктувала з Янушем, князем Чарторийським, православним духовенством, а тепер і з його слугами, пише "бачу, що всі віки мають своє повернення, бо, якщо раніше ми лише слухали легенду про амазонку, то у наші часи очима бачимо, що її милість пані воєводи, синова моя, другою амазонкою виявилася" (Письмо, 1883: 478–479). Чи є в цьому визнанні циклічності історії надія на повернення згодом милої князю "старосвітськості", ствердити важко. Лист писався тоді, коли розчарування змінами, які торкнулися оточуючого Острозького світу, було занадто сильним, якщо не безповоротним.

Тема, у межах якої князь найбільше роздумував про прояви "старосвітськості" і "новосвіткості", – це, безперечно, тема релігії. Трактування себе у кореспонденції до Радзивілла як "убогого старця", "богомольця", бажання стати "монахом" засвідчує особливу делікатність цієї теми для Острозького. Ревниве відношення до православ'я не залишає сумніву, що "східна" церква залишалася завжди у Острозького у межах координат "старосвітськості". Закиди йому щодо гріховності православних викликали у князя роздратування. У листі до К. Радзивілла від 8 травня 1585 р., реагуючи на якісь закиди до нього з боку батька Криштофа – віленського воєводи Миколая Радзивілла "Рудого", вже покійного, Острозький зауважує, що і Криштоф чинить як королева Бона, яка на сповіді жодного гріха за собою не визнала, але кожен ксьондз її розгрішав, а вона у надії на це продовжувала грішити. І відразу ж пояснює причини тимчасового розладу відносин з Криштофом причинами астрологічними. "Мабуть на розлад вплинув цей рік, про який пан Римша математик на основі небесних спостережень написав, що протягом нього люди до Громниць все навпаки чинити мають". Втім відношення Василя-Костянтина до православ'я не є закостенілим. Інколи розчарований у його здатності конкурувати з католицизмом, князь висловлює намір стати "новохрещенцем", які, так само як і ченці, "свої заліза й броні на плуги перетворюють" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 135). Судячи з намірів князя, йому близькими були антитринітарії.

Лояльно Острозький відносився до протестантів, але вибірково. У листі до свого внука Януша Радзивілла 14 квітня 1585 р. князь, реагуючи на те, що внук їздить разом з батьком – Криштофом Радзивіллом на збори протестантів, зазначав, що внук робить добру справу, якщо "там громадається правдиві

визнавці Христа і під двома особами сакраментів вживають, як ми люди східні". Але одночасно Острозький застерігає внука, що якби він їздив "до єзуїтів нових єзуїтців, то я б не за добре то мав" (Голубев, 1883: 27). Очевидно, їх діяльність ще в період до міжрелігійної конфронтації він розцінював як розрив з християнською традицією, а значить вважав "новосвітськістю".

Очевидно, що важливим елементом "старосвітськості" було дотримання князівського етикету, що відрізняв цю верству від шляхетського загалу. Інколи Острозькому доводилося визнавати, що витримати цей рівень йому не вдавалося. Так у листі до К. Радзивілла від 31 грудня 1590 р. князь скаржився, що "на цей сейм по трудностях, працях і клопотах мусив їхати босо й простоволосо, нібито так і мусило бути" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 179).

Складовою "старосвітськості" Острозького було шанобливе ставлення до киево-руської старовини. Ця риса характеру князя особливо яскраво проявилася після призначення його київським воєводою. Києво-руські церкви і монастирі виступали одним з чинників постійних клопотів Василя-Костянтина щодо виділення зі скарбу коштів на укріплення Київського замку. Вразив Острозького своїми киево-руськими пам'ятками і Чернігів. Жалкуючи, що внаслідок браку людей йому не вдалося взяти це місто, у листі до К. Радзивілла князь відзначає: "В якому все antiquitates (старожитності), як у Києві, а за ним як за главою і Сіверська земля" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 98). Критерієм для такого висновку виступали, безумовно, храми. Мартін Груневег, який проїжджав через Чернігів у 1584 р., відзначаючи примітивний стан замку, налічив у місті сім церков і записав, що місто належало колись до найбільш славних. З цих храмів принаймні три були зведені раніше XIII ст. (Груневег, 2013: 178; Бондар, Жирохов, 2021: 49).

Здається прямо до світоглядних роздумів київського воєводи не відноситься інформація листів про тогочасну регіональну історичну географію. Однак, опосередковано вона відображає невиправдані сподівання Острозького на позитивні регіональні й комунікаційні зміни, що мали стати наслідком Люблінської унії 1569 р. Князь, реагуючи в квітні 1590 р. на бажання К. Радзивілла їхати з Литви на Волинь, до Полонного, дає поради щодо найкращої дороги. Острозький піддає сумніву бажання віленського воєводи їхати через Лойову Гору. Для останнього цей шлях був більш-менш знайомим, оскільки цим шляхом він на чолі війська виступав проти татар. Князь називає цю дорогу поганою для кінноти й сильно крученою. Визнає Василь-Костянтин незадовільний стан дороги з Литви на Волинь через Пінськ, а через Берестя – далекою. Стосовно переходу через Слуцьк і Мозир, то її недоліком, на думку князя, є часті повороти та проходження в лісах й болотах, що утруднить пересування пошту. Рекомендує Острозький Радзивілли дорогу через Ратно. Князь зауважує, що литовський гетьман, їдучи цим

шляхом, буде можливість бачити, з одного боку, Корону (Белзьке воєводство), а, з іншого, Волинь. Крім цього, ця транспортна артерія пролягає повз Чорний шлях, яким традиційно вдиралися до Польсько-Литовської держави татари (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 172).

До цієї тематики примикає характеристика князем Волині. У листі до литовського підчашія з Турова від 11 грудня 1578 р. Острозький, що в нього "одна пісня..., аби до Волині не прийшли татари". В іншому листі маршалок Волинської землі відзначає, що Волинь "голодний край на гроші, а хто має, той так твердо сидить, що не лише маєтність, але й на душу не дасть" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 61, 32–33). Цими висловами київський воєвода немовби підкреслює, що унія 1569 р. не вирішила основних проблем його малої батьківщини.

Загалом, кореспонденція князя В.-К. Острозького до К. Радзивілла є не лише першорядним джерелом для взаємостосунків представників магнате́рії Речі Посполитої, але й відображає внутрішній світ маршалка Волинської землі з його уявленням про переломний період в історії українських земель, трансформацію їх правової системи, соціальних і комунікаційних змін. Уявлення Острозького про старовину втілювалося в понятті "старосвіткості", а про нововведення, які йому не подобалися в "новосвіткості". Як видно з листування, фундаментом "старосвіткості" виступали традиції і правові норми, руська мова як діловодна та православ'я. Князь, з одного боку, ідеалізував старовину, а, з іншого, так чи інакше адаптувався до нових обставин, оскільки цього вимагали маєтковий, адміністративний і родинний статус. Тим більше, що світоглядне протистояння з часом проникло в його родину, виявившись у все більшому розходженні бачення багатьох питань зовнішньої, а особливо внутрішньої політики Речі Посполитої. На жаль, нам не відома в силу не збереженості епістолярної частини архіву Острозьких реакція Криштофа Радзивілла "Перуна" на судження київського воєводи. Однак, майже постійно відвертий тон маршалка Волинської землі переконує в тому, що ступінь довіри між двома магнатами був достатньо високим.

ARCHIVES

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [Manuscript Institute of the V. Vernadskyi National Library of Ukraine]

AGAD – Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie [The Central Archive of Ancient Documents in Warsaw]

BIBLIOGRAPHY

Бондар, Жирохов, 2021 – Бондар О., Жирохов М. *Дванадцять битв за Чернігів*. Чернігів: Княжий град, 2021, 92.

Голубев, 1883 – Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования)*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883, т. 1. *Приложения: Материалы для истории западно-русской церкви*, 576.

- Груневег, 2013 – Груневег М. (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. *Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг.* / Сост. А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли, 2013, 383.
- Крикун, Піддубняк, 2008 – *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років* / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2008, 1220.
- Крикун, 2012 – Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях. Крикун М. *Воєводства Правобережної України у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали*. Львів, 2012, 589–664.
- Кром, 1994 – Кром М. М. "Старина" как категория средневекового менталитета: по материалам великого княжества Литовского 14 – нач. 17 вв. *Mediaevalia Ucrainica*, 1994, т. 3, 68–85.
- Кулиш, 1874 – Кулиш П. *История воссоединения Руси*. Санкт-Петербург, 1874, т. 2: *От начала столетней казацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году*, 457.
- Письмо, 1883 – Письмо князя Константина Острожского, воеводы киевского, к сыну его Янушу, каштеляну краковскому, 7 мая 1607 года. *Киевская Старина*, 1883, т. VII, 477–480.
- Ульяновський, 2012 – Ульяновський В. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ: Видавничий дім "Простір", 2012, 1370.
- Яковенко, 2002 – Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ: Критика, 2002, 416.
- Grzeškowiak-Krwawicz, 2012 – Grzeškowiak-Krwawicz A. Rzeczpospolita – pojęcie i idea w dyskursie politycznym Rzeczypospolitej Obojga Narodów. *Rekoniesans. Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 2012, vol. LVI, 5–35.
- Jarczykova, 2019 – Jarczykova M. *Korespondencja i literatura okolicznościowa w kręgu magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019, 272.
- Kempa, 1997 – Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997, 289.
- Kempa, 2001 – Kempa T. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569). *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 2001, т. 16, 5–25.
- Opaliński, 1995 – Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995, 347.

REFERENCES

- Bondar, O., Zhyrokhov, M. (2012). *Dvanadtsiat bytv za Chernihiv*. Chernihiv: Kniazhyi hrad. [in Ukrainian].
- Golubev, S. (1883). *Kievskiy mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki (opyit istoricheskogo issledovaniya)*. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novitskogo. T. 1. *Prilozheniya: Materialy dlya istorii zapadno-russkoy tserkvi*. [in Russian].
- Gruneveg M. (o. Ventseslav): duhovnik Marinyi Mnishek (2013). *Zapiski o torgovoy poezdke v Moskvu v 1584–1585 gg.* Moskva: Pamyatniki istoricheskoy myisli. [in Russian].

- Grzeškowiak-Krwawicz, A. (2012). Rzeczpospolita – pojęcie i idea w dyskursie politycznym Rzeczypospolitej Obojga Narodów. *Rekonesans. Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, vol. LVI, 5–35. [in Polish].
- Jarczykowa, M. (2019). *Korespondencja i literatura okolicznościowa w kręgu magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. [in Polish].
- Kempa, T. (1997). *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. [in Polish].
- Kempa, T. (2001). Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569). *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, т. 16, 5–25. [in Polish].
- Krykun, M., Piddubniak, O. (Comp.) (2008). *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv*. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. [in Ukrainian].
- Krykun, M. (2012). Zemski uriady na ukrainskykh zemliakh u XV–XVIII stolittiakh. *Krykun M. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XV–XVIII stolittiakh. Statti i materialy*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 589–664. [in Ukrainian].
- Krom, M. (1994). "Starina" kak kategoriya srednevekovogo mentaliteta: po materialam velikoho knyazhestva Litovskogo 14 – nach. 17 vv. *Mediaevalia Ucrainica*, т. 3, 68–85. [in Russian].
- Kulich, P. (1874). *Istoriya vossoedineniya Rusi*. Sankt-Peterburg. T. 2: *Ot nachala stoletney kazatsko-shlyahetskoy voynyi do vosstanovleniya v Kieve pravoslavnoy ierarhii, v 1620 godu*. [in Russian].
- Opaliński, E. (1995). *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. [in Polish].
- Ulianovskyi, V. (2012). *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Prostir". [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2002). *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.044>
UDC 94(474) "16-17"

Оксана ВАЛЬОНЕНЕ

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Інститут історії Литви (Литва, Вільнюс)
o.valioniene@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4837-6878>

СОЦІОТОПОГРАФІЯ ВІЛЬНЮСА В XVII–XVIII ст.: ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ

У статті охарактеризовано особливості соціотопографії столиці Великого князівства Литовського Вільнюса у XVII–XVIII ст. Результати дослідження ґрунтуються на статистичному аналізі реєстрів нерухомості та податкових книг магістрату, з використанням просторової реляційної бази даних, мови структурованих запитів SQL, а також бібліотек NumPy та Pandas програмної мови Python для управління та аналізу великих даних. Проаналізовано вартість нерухомості, планування міста, розміри та функції будівель, а також розподіл соціальних груп у різних районах Вільнюса. Встановлено, що найбільші зміни у просторовій структурі були спричинені частими великими пожежами, а найбільші зміни у демографії та соціотопографії зафіксовано після окупації Вільнюса московським військом у 1655–1661 рр. і після спалахів чуми у 1657 та 1709–1710 роках – у ці періоди місто втратило близько 30–50% свого населення. В результаті поступово зникла середньовічна просторова структура старого міста і сформувалося його сучасне обличчя з великими, майже повністю забудованими земельними ділянками, з елітними резиденціями, з домінуючою цегляною архітектурою стилю бароко. Частково змінилася соціальна структура. Представники бідних верств суспільства та деяких видів ремесел поступово переселилися з центру міста до передмістя. У укріпленому центрі більшість нерухомої власності перейшла з рук простих городян до заможних осіб та організацій, які нерідко набували цілі групи спорожнїлих ділянок. Однак деякі риси соціотопографії XVI – першої половини XVII ст. залишилися незмінними – до них можна віднести розташування деяких районів проживання соціальних груп.

Ключові слова: Вільнюс, XVII–XVIII ст., соціотопографія.

Oksana VALIONIENE

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
 Senior Scientist, Lithuanian Institute of History (Lithuania, Vilnius)
 o.valioniene@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4837-6878>

SOCIOTOPOGRAPHY OF VILNIUS IN THE 17TH–18TH CENTURIES: MAIN FEATURES AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

The article summarises the characteristics of the development of the Vilnius community in the Grand Duchy of Lithuania, regarding the context of historical events between the 17th and 18th centuries. The summary is part of a scientific project carried out between 2018 and 2021, based on a research of real estate registers and lists of taxes collected by the magistrate. The research used a statistical method, a spatial relational database and the structured query language (SQL) as well as Python programming language libraries NumPy and Pandas for managing and analysing big data. A detailed description of the study and its results can be found in the collective monograph published in 2021.

Based on these sources, the value of real estate in different districts of Vilnius, spatial distribution, size and function of the buildings as well as the distribution of their owners in the city between first half of the 17th and the end of the 18th century were analysed. It was determined that frequent large fires were causing the biggest changes to the spatial structure of Vilnius. The greatest changes in demography and sociotopography were recorded after the occupation of Vilnius by the Moscow army between 1655 and 1661 and plague outbreaks in 1657 and between 1709 and 1710. During these times, the city has lost between 30 and 50 percent of its population.

As a result, the mediaeval spatial structure of the old city gradually disappeared and its current appearance was formed with large, almost completely built-up plots of land, elite residences and dominant brick architecture of the Baroque style. The social structure has been partially changed. Poor townspeople and some artisans moved from the city centre to the suburbs. In the fortified centre, most real estate passed from the hands of ordinary citizens to wealthy individuals and organisations, who often acquired entire groups of empty land areas. However, some characteristics of the sociotopography of the 16th and first half of the 17th centuries remained unchanged, including the locations of some areas where social groups were living.

Keywords: *Vilnius, XVII–XVIII centuries, sociotopography, urban development.*

Історія Вільнюса XVII–XVIII ст. була насичена переломними подіями. Велике Литовське князівство пережило війни зі Швецією 1600–1629 рр. і Московською державою 1609–1618 та 1654–1667 рр., окупацію Вільнюса московськими військами 1655–1661 рр., Північну війну 1700–1721 рр., штурм Вільнюса московськими військами у 1734 р., повстання проти Російської імперії і Пруського королівства у 1794 р. та три поділи держави у 1772,

1793 та 1795 рр., після чого вона зникла з політичної карти Європи. Періодичне перебування російських і шведських військ у регіоні поклато на його жителів величезні тяжкості продовольчого забезпечення, контрибуцій, пограбування і насильства. За цим слідували голод та епідемії чуми, пожежі, нестабільність економіки та демографії.

Важливим джерелом дослідження розвитку соціуму Вільнюса в контексті цих подій можуть послужити податкові книжки та описи нерухомості, що збереглися після спалення міського архіву під час взяття Вільнюса московськими військами у 1655 р. Тобто – книжки повротного¹ та подимного² податків магдебурзької юрисдикції³ за 1663–1773 рр. (всього 68 екземплярів), а також описи нерухомості та земельних ділянок за 1636, 1645, 1775 і 1790 рр. У цих джерелах міститься інформація про розмір податку, господарів будинків, їх соціальний статус, професію, іноді зазначено і стан власності⁴. У найбільш детальних документах 1636 та 1790 рр. є дані про кількість та призначення приміщень, а також стан земельного господарства⁵. На жаль, у цих документах немає повної інформації про все місто. У ранніх описах представлений центральний район усередині міської стіни. У податкових книгах – лише юрисдикція магістрату (але вона займала значну частину Вільнюса). Найповніші описи, зроблені в 1775 і 1790 рр., охоплюють все місто.

У статті представлені результати дослідження цих джерел, проведеного в рамках наукового проекту у 2018–2021 рр. (Klovas, (Comp.), 2021)⁶. У дослідженні застосовано статистичний метод з використанням реляційної просторової бази даних, мови структурованих запитів *SQL*⁷, а також бібліотек *NumPy* та *Pandas* програмної мови *Python*, призначених для обробки та математичного аналізу великих масивів даних⁸. Мета дослідження – виявити основні особливості соціотопографії Вільнюса XVII–XVIII ст., її зміни та

¹ Powrotne (пол.) – податок на ворота та брами, що сплачується магістрату (SJP, 1908: 863).

² Podymne, podymowe, dymowe (пол.) – податок з кожного диму, тобто з кожного будинку в місті, з кожного димаря, що виходить на дах (SJP, 1908: 442).

³ Jurysdyka, jurydyka, juruzduka (пол.) – район міста, що має особливий юридичний статус (SJP, 1900: 187).

⁴ Наприклад, що будинок новий, або порожній, згорілий, у руїнах, і т. д.

⁵ Тобто, розмір подвір'я, господарські будівлі, стайні, хліви, городи, сади та інше.

⁶ Державна програма досліджень у галузі літуаністики на 2016-2024 роки. Науковий проект Nr. P-LIP-18-146, 2018 07 01–2021 06 30, профінансовано науковою радою Литви.

⁷ *SQL* (англ. Structured query language) – декларативна мова програмування для взаємодії з базами даних, що застосовується для формування запитів, оновлення і керування реляційними базами даних, створення схеми бази даних та її модифікації, системи контролю за доступом до бази даних.

⁸ Про бібліотеку *NumPy* див. <https://numpy.org/>; про бібліотеку *Pandas*: <https://pandas.pydata.org/>

передумови, тобто – як і чому саме так розташовувалися місця проживання та нерухома власність різних соціальних груп, як вони змінювалися протягом часу та взаємодіяли. Це дає багато важливої інформації про розвиток міста, про його просторову структуру та населення в період, коли зростання міста вже майже припинилося і в ньому переважно відбувалися локальні зміни, які складно вивчати на основі інших джерел (наприклад, археологічних).

Ключем до локалізації описів нерухомості стало те, що в пізнішому з документів всі ділянки були пронумеровані та позначені на картографічному плані. Це дозволило прив'язати всі інші документи орієнтуючись на прізвища господарів та вказану частину міста. Локалізації чимало допомогло те, що податкові книжки склалися майже щороку, і зміну господарів окремих земельних ділянок можна було відстежити. Виняток – кілька складних періодів історії міста, коли документи не збереглися, або через об'єктивні причини значно змінювалося населення Вільнюса.

Перший відомий опис нерухомості Вільнюса був проведений у 1636 р. (VM, 2006), і в ньому є дані про стан міста до окупації 1655–1661 рр. У цій ревізії згадується 717 господарств у межах міських укріплень, з них 392 кам'яниці⁹, 280 дерев'яних будинків та 14 маєтків. У цей час місто ще не втратило середньовічний вигляд, незважаючи на велику пожежу 1610 р. У центрі Вільнюса домінували вузькі земельні ділянки з окремими одне – двох або триповерховими будинками. Кам'яниці стояли переважно на головних вулицях, навколо ринку та в єврейському кварталі.¹⁰ Крім того, для цього району була характерна найбільша щільність забудови та висота будівель. Причина зрозуміла – це вартість нерухомості, концентрація комерційної діяльності, та велика щільність населення (наприклад, як в єврейському кварталі). Дерев'яні будинки становили близько 40% забудови міста, і зазвичай були одно- або двоповерховими, іноді з житловими приміщеннями на горищі. Вони концентрувалися у західній частині міста, поблизу оборонної стіни, у різних провулках, біля стін Нижнього замку та на території юрисдикції Київського митрополита. Цікаво, що у цій юрисдикції зафіксована найбільша кількість маленьких дерев'яних будинків (1–3 приміщення) та мало цегляних будівель. Відомо, що деякі таких маленьких небагатих домів були самовільно збудовані на цвинтарях колишніх православних церков, які у 1609 р. були передані греко-католицькій церкві (Baronas, Stačiatikių, 2012: 84; АВК, 1893: 257–259) та через рік згоріли під час великої пожежі.

Перепис будівель 1636 року дає уявлення про їх призначення та побутові умови. Найчастіше згадуються такі приміщення: житлові кімнати, різні комори (вони були майже у всіх будинках), підвали (65% дерев'яних і 88%

⁹ Kamienica (пол.) – цегляний будинок (SJP, 1900: 219).

¹⁰ Назви районів та вулиць див. 1 іл.

цегляних будинків), стайні та сараї для коней (відповідно, 41% і 64%), броварі для виробництва горілки та пива (38% і 53%), пекарні (38% і 28%), лазні (27% і 18%). У невеликих дерев'яних будинках (1–5 приміщень), крім кімнат і комор, було прийнято мати хоча б стайню, бровар, пекарню, майстерню або город, а в цегляних будинках ще й підвал – саме ці приміщення забезпечували мінімальні побутові потреби. У великих дерев'яних будинках іноді були шинки, крамниці і навіть балкони. Облаштування середніх і великих цегляних будинків ще різноманітніше: крім вищезгаданих приміщень у них зазвичай були сіни, кухні та їдальні, шинки, крамниці та аптеки, різні господарські будівлі – сараї для худоби і транспорту, комори, кузні, городи та сади. Деякі типи приміщень були характерними для певної частини міста. Більшість шинків і крамниць розташовувалося на головній вулиці, навколо ринку та в єврейському кварталі. Аптечні приміщення – на Німецькій (Vokiečių) та в північній частині Замкової (Pilies) вулиці. Солодовні¹¹ – у південно-західній частині міста. Лазні були більш характерні для периферії, можливо тому, що в багатих домах вже було встановлено водопровід (Jurkštas, 1990: 47). Цікаво, що пекарні, як і лазні, були на периферії, а кухні, навпаки, характерні для центру міста. А безліч броварів було рівномірно розподілене по всій території, що свідчить про однакову потребу у виробництві алкоголю у різних верствах суспільства.

У 1636 р., як і пізніше, аж до кінця XVIII ст., у Вільнюсі не зафіксовано жорстких соціотопографічних кордонів, але були райони концентрації окремих соціальних груп (2 іл.). Бояри та міська еліта віддавали перевагу головним вулицям Замкової (Pilies), Св. Іоанна (Šv. Jono), Домініканської (Dominikonų), Німецької (Vokiečių), а також тихішим вулицям Св. Казимира (Šv. Kazimiero), Кармелітської (Karmelitu), Рудницької (Rūdninkų) та Кінської (Arklių). Більшість власності духовенства розташовувалась у північній частині міста, в юрисдиції капітули кафедрального собору. Релігійні організації (костели та церкви, монастирі, шпитали) мали власність у різних частинах міста, нерідко набуваючи більших частин довколишніх кварталів¹². Купці та інші заможні міщани селилися поблизу головного ринку в південній частині міста між вулицями Рудницької та Субачяус (Subačiaus). Ремісники жили майже у всіх частинах міста, але найбільше – біля річки Вільня (Vilnia) та стін замку, в юрисдиції Київського митрополита, південно-західній частині міста поряд із міською стіною та у єврейському кварталі.

¹¹ Солодовня — приміщення, будова, де готують зерно для солоду.

¹² Наприклад, капітулі кафедрального собору належав майже весь північний кінець Замкової вулиці, євангелікам реформатам – не менше 12 ділянок навколо їхнього храму на вулиці Св. Михайла (Šv. Mykolo), домініканському монастирю – 8 ділянок на вулиці Св. Ігнатія (Šv. Ignoto), базиліанському греко-католицькому монастирю – 4 ділянки на Кінській вулиці (Klovas, (Comp.), 2021: 227, 17 pav.).

Формування у Вільнюсі єврейської громади можна простежити з другої половини XVI ст., хоча вважається, що євреї і раніше з перервами могли у ньому мешкати (Meilus, 2010)¹³. Права на нерухомість та проживання Вільнюської єврейської громади регулюються трьома привілеями. В 1593 р. їм було дозволено постійно жити в місті, орендувати і купувати будинки. У 1629 р. дозволялося вільно розпоряджатися нажитим майном та перебудовувати синагогу, мати цвинтар на правому березі річки Нярпіс (Neris) та м'ясні лавки біля синагоги (Šiaučiūnaitė-Verbickienė, 2009: 144). Далі в 1633 р. привілеєм короля Владислава Вази, на прохання євреїв, їм було виділено місце між вулицями костелу Св. Миколая (Šv. Mikalojaus) та Німецькою, вся Єврейська (Žydu) вулиця та ділянки на М'ясній (Mėsinių) вулиці, що з нею межували (ZPP, 1788; 196–200). Дозволено будівництво на Німецькій вулиці за умови, що на неї не виходять ворота дворів. Єврейській громаді було надано унікальний правовий статус, тому в історіографії іноді її називають окремою юрисдикцією (Jurginis, Merkys, Tautavičius, 1968: 103). Але в 1636 р. зареєстрована єврейська власність знаходилася в межах, позначених привілеєм, в юрисдиції магістрату (2 іл.; 4).

Через окупацію 1655–1661 рр. та епідемію чуми 1657 р. Вільнюс зазнав демографічної кризи (в історіографії є дані про втрати 50% населення). У податкових книгах магдебурзької юрисдикції є сліди цього спаду у вигляді великої кількості нових власників нерухомості, але великих змін соціотопографії не зафіксовано.

Після війни, у 1662–1701 рр. відбулося часткове відновлення економічного та демографічного потенціалу Вільнюса. Найдокладніші відомості про місто та міську громаду за цей період є у списку платників поголового податку 1677 р. (HLFM, 2021: 9–166). За цими даними, у Магдебурзькій юрисдиції зареєстровано 778 будівель: 251 кам'яниця, 482 дерев'яні дома, невелика кількість бідних халуп, 2 цегельні, млин та майстерня папіру. У списку згадується 61 чиновник, з яких лише 12 проживали у передмісті, а решта – у центрі міста. Зареєстровано 13 торгових професій та близько 290 їх представників: 78 шинкарок, 61 торговець з лотка, 54 купці та 21 купчик, 48 крамарів та 12 працівників кіосків. Також згадано 76 різних ремесел та близько 830 ремісників, найчастіше згадуються шевці, кравці, м'ясники, муляри, тесляри, ковалі, капелюшники, кушніри, пивовари. Крім того – близько 1350 постачальників послуг (загалом 42 професії, такі, як прислуга та кухарі, няньки та виховательки, поденники, кучері та човнярі).

Розмір поголового податку дозволяє приблизно оцінити платоспроможність згаданих містян. До найбагатшого прошарку суспільства можна віднести чиновників магістрату (війт, бурмістри, радники, лавники, секре-

---

¹³ Перерви були викликані різними урядовими заборонами, такими, як вигнання євреїв з Великого князівства Литовського в 1495 р., або указ 1527 р., що забороняв їм жити у Вільнюсі.

тарі), а також купців та лікарів. До забезпечених – писарів, аптекарів, торговців вином та виробників алкоголю. Більшість ремісників та постачальників різних послуг були середньо забезпеченими, і, напевно, мали твердий дохід. У цій групі найбільший податок платили бляхарі, токарі, юристи, рибалки, плавильники воску, дрібні торговці, крамарі та гончарі. Середній – ткачі, кравці, шинкарі, капелюшники, шевці, цирульники. Найменший – підмайстри, прислуга, няньки та прачки.

У документі також зазначено місце проживання платників податків, що дозволяє побачити певні тенденції щодо розміщення соціальних груп по території Вільнюса в юрисдиції магістрата. Наприклад, можна відзначити, що власність деяких монастирів (домініканці, францисканці, кармеліти монастиря Усіх Святих, базильянци) була зосереджена у їхньому найближчому оточенні. А єзуїти, навпаки, намагалися мати нерухомість у різних частинах міста. Також помітно, що представники деяких ремесел селилися у певному місці. Найяскравіший приклад – ювеліри, шкіряники та саф'яники, що утворили у місті свої квартали, а також м'ясники, що селилися лише за міськими стінами. Деякі представники сфери послуг, наприклад, кухарі, виховательки та няні, жили в центрі міста, ближче до заможних містян, яких вони обслуговували. На торгових вулицях проживали шинкарі, купці, крамарі та дрібні торговці. А житлові будинки чиновників, як і раніше, були в елітному районі у південній частині міста поряд із ратушею. Щільність населення була нерівномірною – найбільше людей мешкало довкола головного ринку. В одному будинку в середньому було 6–7 осіб. У будинках стандартного розміру мешкало до 13 людей, а у найбільших багатоквартирних, які знаходилися біля ринку – від 20 до 77. Найменші будинки для однієї сім'ї з 1–4 осіб були рівномірно розподілені по всій юрисдикції магістрату, за винятком ринкової площі.

Початок XVIII ст. знову приніс фатальні зміни у розвитку Вільнюса. Під час Північної війни столиця переходила з рук до рук. Її мешканці повинні були підтримувати війська, що стояли в місті, платити данину. Їхнє майно конфіскувалося і знищувалося, забиравалося продовольство. Почався голод. У 1702 р. Вільнюс був окупований шведськими військами, (Sliesoriūnas, 2007: 271) у місті велися бої. У 1705 р. до Литви увійшли російські війська, і Вільнюс став резиденцією їхнього командування. У 1706 р. у місті знову була шведська армія, а у 1707 р. – російські війська та збройні сили Григалия Огінського (Sliesoriūnas, 2015: 555–557). Коли ситуація врешті-решт стабілізувалася, у 1709–1710 рр. у виснажений край знову прийшла епідемія чуми. Свідки писали, що тисячі померлих були поховані за межею міста у братських могилах на навколишніх пагорбах (Kraševskis, 2017: 143–144). Цей спалах чуми прийнято вважати одним із найстрашніших в історії Литви, під час якого Велике князівство втратило близько третини свого населення (Klovas, 2018: 90–91). Відомо, що у Вільнюсі, за даними книги подимного

податку магдебурзької юрисдикції за 1714 р., спорожніло близько 30% будівель у центрі міста, а в передмісті, в окремих місцях – навіть до 60–90%.

Після закінчення Північної війни в Республіці значно зріс воєнно-політичний вплив Росії. На жителів краю накладалися різні повинності та збори на користь Росії, обмежувалися суверенітет держави (Sliesoriūnas, 2007: 559, 585) і свобода вибору правителів. Це призвело до того, що у 1733 р. після смерті Августа II, втручаючись у вибори, російська армія вторглася до Республіки (Кіаура, 2018: 615). У 1734 р. Вільнюс знову зазнав нападу, вороги вторглися в місто через Вілейську браму (*Vilniaus vartai*), вбивали містян, грабували майно церков та монастирів (Sliesoriūnas, 2001: 319–320).

Багато бід принесли і великі пожежі, які, на думку польських істориків, столицю Великого князівства Литовського спустошували частіше, ніж інші великі міста (Karpiński, Nowosielska, 2021: 230). За їхніми підрахунками, у XVII–XVIII ст. Вільнюс горів більше 30 разів (Karpiński, 2020: 190–192; Karpiński, Nowosielska, 2021: 230–237). Один із найстрашніших катаклізмів 1 липня 1610 року знищив майже всі будівлі всередині міських стін, частину Нижнього замку, університет, ратушу та частину передмість (Čiurinskas, Janonienė, 2006: 452–458). За ним йшла низка локальних пожеж (Klovas, 2018: 83–84)¹⁴ та підпали під час окупації 1655–1661 рр. (Vorbek-Lettow, 1968: 240; Klovas, (Comp.), 2021: 84–85). У XVIII ст. великі пожежі повторювалися кожні 10–15 років. Чотири з них принесли катастрофічні наслідки. У 1737 р. згоріли три чверті укріпленого міста – всі квартали на північ від ратуші та францисканського монастиря (Karpiński, Nowosielska, 2021: 233–234). У 1748 і 1749 рр., одне за одним, трапилися два великі нещастя, які знищили спочатку північну, а потім – південну частину міста та частину передмість (Baliński, 1862: 465–499). А в 1760 р. через все місто пронеслася ще одна катастрофа (Кітурка, 2011: 182; Manuś, 2018: 167–179), що знищила більше 500 будівель. Після цієї пожежі у 1763 р. влада Вільнюса звернулася до Сейму з проханням про підтримку. У 1766 р. сейм заборонив будувати в центрі міста (*w samym mieście*) нові дерев'яні будинки, а також заборонив у домах зберігати горілку та олію, наказав протягом двох років покрити дахи черепицею, спорудити димарі, посилити протипожежний захист (VL, 1860: 242; Jurginis, Merkys, Tautavičius, 1968: 180).

Спустошення ділянок, що відбувалося через катаклізми, такі як пожежі, війни та епідемії, призводило не лише до демографічних змін та появи нових господарів, а й до змін соціотопографії та характеру міської забудови. Це відбувалося тому, що невеликі ділянки простих містян групами скуповувала міська еліта та організації, такі як монастирі або братства. Лише у XVIII ст. і лише за даними податкових книг нараховано сто сорок одну таку групу від

¹⁴ У літературі згадуються пожежі 1611, 1615, 1624, 1630, 1645, 1651, 1653 р.

двох до двадцяти шести ділянок. Придбані таким чином ділянки з'єднувалися у великі сільськогосподарські площі, садиби та резиденції.

Взагалі, до кінця XVIII ст. змінилася не тільки структура земельних ділянок. Після того, як катастрофа 1610 р. знищила забудову Вільнюса настільки, що за словами свідків, багато хто не впізнавав своєї власності (Čiurinskas, Janopienė, 2006: 454) почався тривалий процес трансформації готичного міста. Центр Вільнюса перебудовано, і тепер у ньому майже всі будинки були з цегли. Двори периметром оточували цегляні флігелі та господарські будівлі. Наприкінці XVIII ст. у місті домінувала архітектура стилю бароко.

У списку нерухомості 1790 р. зареєстровано 1939 різних будівель. За цими даними, більшість домів все ще було побудовано з дерева, але майже всі вони були розташовані у передмісті. Кам'яниці, які за чисельністю посідають друге місце, були сконцентровані всередині міських стін та на головних вулицях передмість біля міських брам. Елітні резиденції найчастіше були в центрі міста, і лише в окремих випадках – у передмісті. Численні володіння монастирів зазвичай розташовувалися вздовж міських стін по обидва боки. Особняки – вздовж головних доріг передмість, а халупи – в їх віддалених та непрестижних частинах¹⁵. Крім того, у списку згадуються корчми, що стояли на околицях міста, біля головних доріг.

Що до соціотопографії цього періоду – за півтора століття її основні риси змінилися не сильно (3 іл.). Як і у першій половині XVII ст., у місті не було жорсткої сегрегації соціальних груп. В одному районі могли проживати представники різних верств суспільства, професій, етносів та релігій. Але їхнє співвідношення було неоднорідним, і в різних частинах міста домінували різні соціальні групи.

218 земельних ділянок (14% усіх ділянок Вільнюса) належали юридичним особам – навчальним закладам, монастирям, братствам, цехам і т. д.). Найбільше власності належало тридцяти трьом релігійним організаціям. Найзаможнішими були три домініканські монастирі, які володіли 27 ділянками. На другому місці були чотири монастирі кармелітів – 21 дільниця, далі капітула кафедрального собору – 11, місіонери – 10, лютерани – 8, православний монастир – 7, Августинський монастир – 6. Інші організації мали менше нерухомості, і вона була розташована у різних частинах міста.

Посадовці воліли мати нерухомість у всіх частинах міста та передмість, крім юрисдик вельмож Сапег в Антакальнісе та Радзівілов в Шніпішкес, де проживали євреї. Крім того, вони уникали і тієї частини передмістя Шніпішкес, яка належала магістрату, адже там були цегельні. Найбільша концентрація їхньої нерухомості була біля головного ринку та ратуші, а також

---

¹⁵ Шніпішкес (Šnipiškės), Антакальніс (Antakalnis), Расос (Rasos), віддалена частина Ужупіса (Užupis).

у південній частині старого міста між ратушою, Німецькою, Рудницькою та Кінською вулицями – цей район був елітним і в першій половині XVII ст. Південні передмістя також цінувалися, особливо так званий Гострий (Ostry, Aušros) кінець, що розташовувався за однойменною міською брамою. Ще один престижний район знаходився у передмісті Лукішкес (Lukiškės), між Нижнім замком та монастирем кармелітів, а також у західній частині цього передмістя, де була пристань та ділянки зі складами для товарів.

Духовенство, як і раніше, віддавало перевагу північній частині старого міста, і мешкало поряд із Нижнім замком, володіннями єпископа, капітули кафедрального собору, поблизу костелу Св. Іоанна. У передмісті Лукішкес вони селилися у північній частині, ближче до річки Няріс (можливо тому, що у південній частині було багато володінь ремісників), а також мали власність біля пристані. У передмістях Антакальніс та Св. Стефана (Šv. Stepono) – поряд із костелами. Декілька ділянок єпископа було у передмісті Ужупіс.

Ремісники, як і інші групи спільноти, не мали окремого району проживання, проте є кілька місць із найбільшою концентрацією їх володінь. Це єврейські квартали та колишня юрисдикція Київського митрополита у старому місті, а за міськими стінами – північний берег річки Няріс, а також територія поряд із Глиняною горою (Moliakalnis) та річкою Вінгріс (Vingris), де видобувались ресурси виробництва (глина, гравій, пісок та вода).

Єврейська громада за півтора століття сильно зросла та розселилася у різні райони Вільнюса, незважаючи на невдоволення інших мешканців та періодичні спроби магістрату регулювати цей процес. Згідно з описом подимного податку за 1690 р. євреї проживали не лише у виділеному ним кварталі, а й у юрисдиції магістрату на Рудницької, Німецької, Вілейської (Vilniaus), Тракайської (Trakų) вулицях, а також на західній стороні Замкової вулиці (Metryka Litewska, 1989: 26–42, 60–62). Іншими словами, до початку XVIII ст. вони встигли заселити не тільки в 1633 р. виділений район, а й прилеглі західні квартали, зайнявши весь простір між синагогою і міською стіною (Klovas, (Comp.), 2021: 247, 69 pav). Не маючи можливості зупинити зростання єврейської громади, король Август III у 1742 р. дозволив їхнє поселення у всіх частинах міста та передмість, за винятком двох головних громадських вулиць – одна від Гострої брами (Aušros vartai) до кафедрального собору, інша від Тракайської брами (Trakų vartai) до костелу Св. Іоанна (Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Petrašiūnaitė, 2002: 373).

У 1764–1765 рр. було проведено перепис громади (Šiaučiūnaitė-Verbickienė, 2009: 64–73; Šiaučiūnaitė-Verbickienė, 2012: 63–64). За його даними, у цей час у місті проживало близько чотирьох тисяч євреїв. Найбільш щільно було заселено найстаріший район біля синагоги: у ньому зареєстровано 2365 осіб, що становить у середньому 5 осіб на один ар (100 м²) території. У найближчому районі між Німецькою вулицею та міською стіною – 693 особи (0,8 на один ар). У передмісті Св. Стефана, Лукішкес, Шніпішкес, Антакальніс

та Ужупіс зареєстровано ще 784 особи, але тут густота населення була нижчою, ніж у місті (від 0,01 до 0,4 на один ар території) (Klovas, 2018: 253, 75 pav).

Схожу ситуацію зафіксовано й у документах перепису нерухомості 1790 р. (LVIA, f. 458, ap. 1, b. 317; LVIA, SA – senūjū aktų fondas, 4068; LVIA, f. 458, ap. 1, b. 31). На той час євреї жили не лише у своєму кварталі, а й за його межами. У передмісті Лукішкес їхня власність зареєстрована в районі ремісників біля річки Вінгріс. А в передмісті Шніпішкес та Антакальніс, в юрисдикках вельмож Сапег та Радзивілів, утворилися окремі великі єврейські громади.

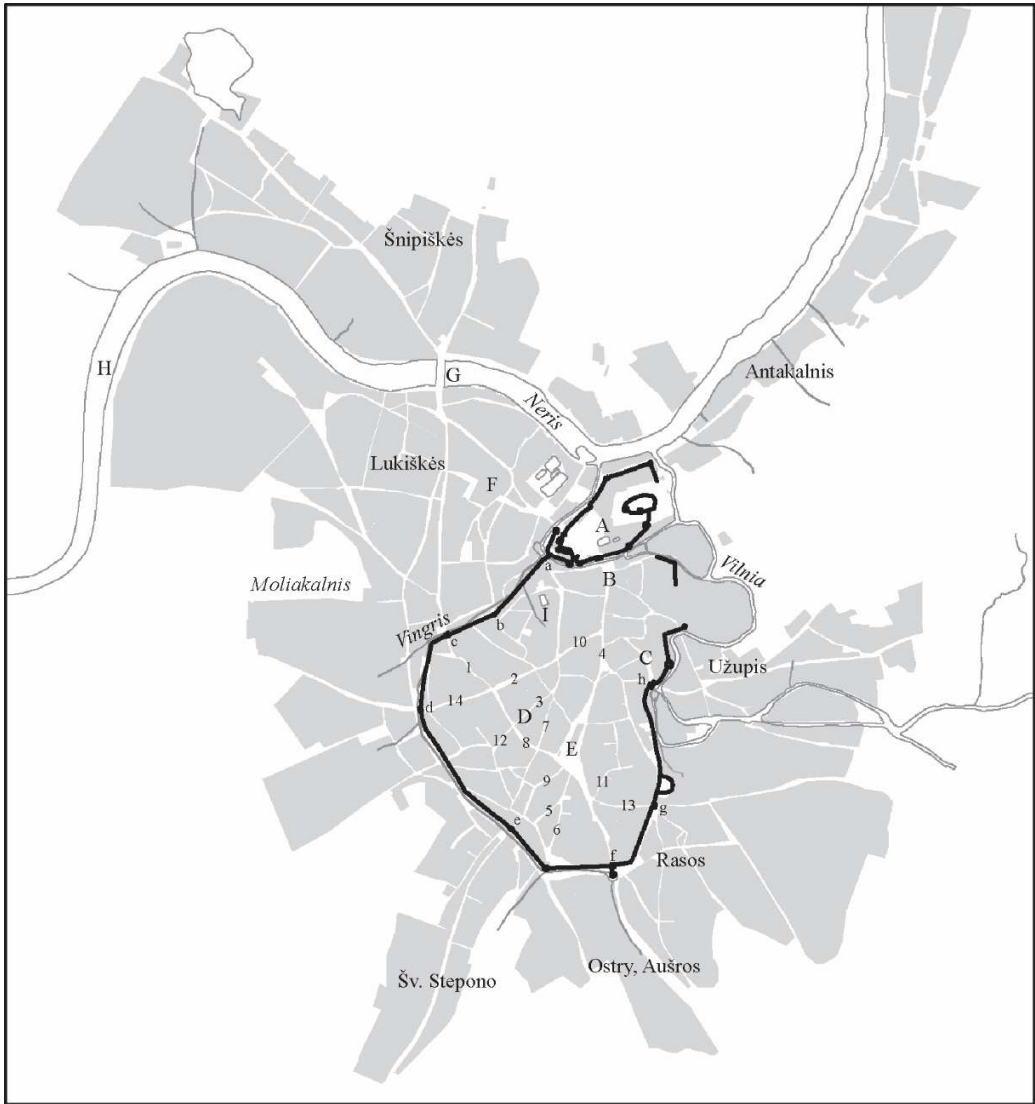
Аналіз книг подимного податку (LVIA, SA, 3337, 3298, 3299)¹⁶ дозволив простежити зв'язок між топографією соціальних груп та вартістю нерухомості (4 іл.). Судячи з цих даних, в останній чверті XVIII ст. найбільше цінувався центр міста. У його північній частині найдорожчі ділянки розташовувалися по обидва боки від вулиць Св. Іоанна, Домініканської та Тракайської. Тут знаходилися будівлі академії, новіціату та семінарії єзуїтів, резиденція єпископа, домініканський, францисканський та бенедиктинський монастирі, резиденції вельмож та бояр. У південній частині, між вулицями Рудницької, Субачаус та міською стіною також розташовувався елітний район, – тут було кілька монастирів та резиденцій, проживала еліта. У смузі між цими районами були центральний ринок, єврейський квартал, юрисдика Київського митрополита, віддалені вулиці, частково забудовані дерев'яними домами, – отже ця територія цінувалася трохи нижче. Передмістя теж мали неоднакову вартість. Більш дорогі ділянки розташовувалися на головних дорогах поблизу міських брам, а дешевші – на периферії чи менш комфортних місцях. Наприклад, територія навколо монастиря кармелітів у Лукішкес, де розташовувалася власність посадових осіб та духовенства, цінувалася більше, ніж у найближчому кварталі ремісників кожемяк. В Антакальнісі, що довгою смугою витягнувся вздовж річки Няріс, ціну нерухомості визначало відстань до центру міста. Те саме можна сказати про Ужупіс – тут найдорожчі ділянки були поблизу міської стіни та Спаської брами (Išganytojo vartai). Поруч із ними був квартал саф'яників, але він, мабуть через специфіку ремесла, цінувався набагато менше. А найдешевшим було житло на правому березі річки Няріс у Шніпішкес, де мешкало багато євреїв та ремісників – виробників цегли.

На закінчення можна сказати, що історичні події XVII–XVIII ст. помітно вплинули на розвиток Вільнюса. В результаті поступово зникла середньовічна просторова структура старого міста і сформувалося його сучасне об-

¹⁶ У Великому князівстві Литовському цей державний податок був призначений для фінансування війська. Їм оподатковувалися двори, які називають димами, а розмір залежав від ціни нерухомості. Тому податок об'єктивно показує її відносну вартість у різних частинах Вільнюса (отже, і економічні можливості власників). Дані про всю територію міста є лише в одному списку за 1775 р.

личчя з великими, майже повністю забудованими земельними ділянками, з елітними резиденціями, з домінуючою цегляною архітектурою стилю бароко. Частково змінилася соціальна структура. Представники бідних верств суспільства та деяких видів ремесел поступово переселилися з центру міста до передмістя. У укріпленому центрі більшість нерухомої власності перейшла з рук простих містян до заможних осіб та організацій, які нерідко набували цілі групи спорожнілих ділянок. Однак деякі риси соціотопографії XVI – першої половини XVII ст. залишилися незмінними – до них можна віднести розташування частини районів проживання соціальних груп.

1. План Вільнюса наприкінці XVIII ст. (автор Оксана Вальонене)

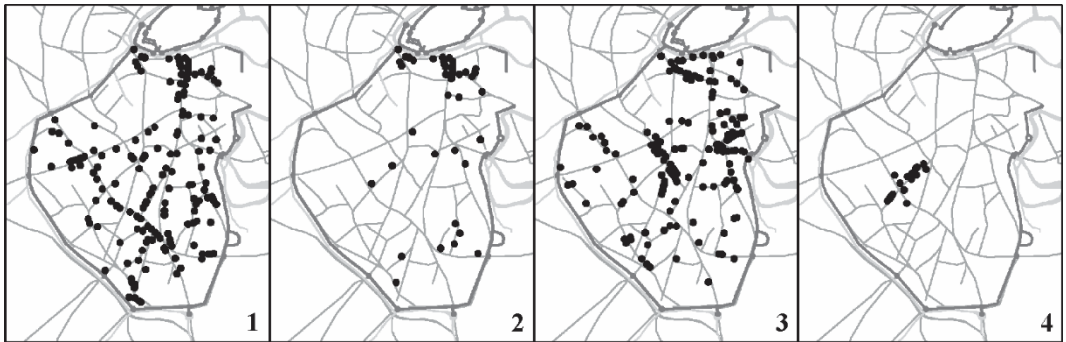
Географічні назви: річка Няріс (Neris); річка Вільня (Vilnia); річка Вінгріс (Vingris); Глиняна гора (Moliakalnis).

Передмістя: Антакальніс (Antakalnis); Гострий (Ostry, Aušros) кінець; Лукішкес (Lukiškės); Расос (Rasos); Св. Стефана (Šv. Stepono); Ужупіс (Užupis); Шніпішкес (Šnipiškės).

Інші райони та об'єкти: А – Нижній замок; В – юрисдикція капітули кафедрального собору; С – юрисдикція Київського митрополита; D – єврейський квартал; Е – ринок; F – монастир кармелітів; G – кам'яний міст; H – пристань; I – юрисдикція Вільнюського єпископа.

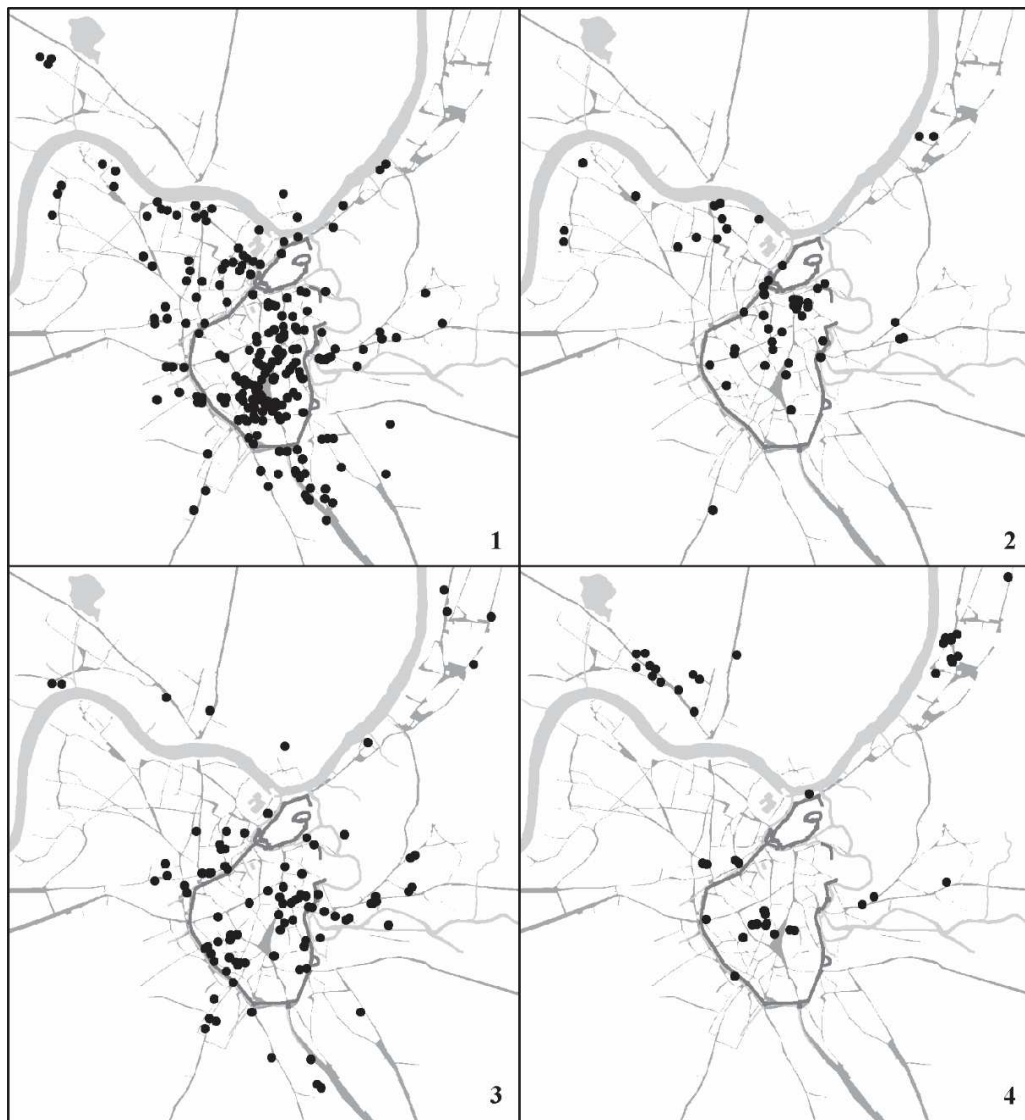
Брами у міській стіні: a – брама Марії Магдалини або Мокра (Marijos Magdalietės, Šlapieji vartai); b – Татарська брама (Totorių vartai); c – Вілейська брама (Vilniaus vartai); d – Тракайська брама (Trakų vartai); e – Рудницька брама (Rūdninkų vartai); f – Гостра брама (Ostra, Aušros vartai); g – Брама Субачяус (Собача?, Subačiaus vartai); h – Спаська брама (Išganytojo vartai).

Вулиці: 1 – Вілейська (Vilniaus); 2 – Домініканська (Dominikonų); 3 – Єврейська (Žydų); 4 – Замкова (Pilies); 5 – Кармелітська (Karmelitų); 6 – Кінська (Arklių); 7 – М'ясна (Mėsinių); 8 – Німецька (Vokiečių); 9 – Рудницька (Rūdninkų); 10 – Св. Іоанна (Šv. Jono); 11 – Св. Казимира (Šv. Kazimiero); 12 – Св. Миколая (Šv. Mikalojaus); 13 – Субачяус (Собача?, Subačiaus); 14 – Тракайська (Trakų).

2. Основні особливості соціотопографії за даними перепису нерухомості 1636 р. (автор Оксана Вальонене)

Зареєстрована власність та місця проживання: 1 – міська еліта; 2 – духовенство;
3 – ремісники; 4 – євреї.

3. Основні особливості соціотопографії за даними перепису нерухомості 1790 р.
(автор Оксана Вальонене)
Зареєстрована власність та місця проживання: 1 - міська еліта; 2 - духовенство; 3 - ремісники; 4 - євреї.

4. Середній розмір подимного податку 1775 р. (автор Оксана Вальонене)

ARCHIVES

- LIIA – Lietuvos Istorijos instituto archyvas (Vilnius) [Архів Інституту історії Литви, м. Вільнюс]], f. 1.
- LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Vilnius) [Державний історичний архів Литви, м. Вільнюс], f. 458, ap. 1, b. 317; LVIA, SA – senųjų aktų fondas, 4068; LVIA, f. 458, ap. 1, b. 318.

BIBLIOGRAPHY

- ABK, 1893 – *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*. Вильна: Типография А.Г. Сыркина, 1893, Т. XX, 899.
- АСД, 1869 – *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*. Вильна: Печатня О. Блюмовича, на Рудницкой ул в д. Огинского № 202, 1869, Т. VI, 411.
- Кітурка, 2021 – Кітурка І. Письмовыя крыніцы пра пажары і пажарную справу у гарадах ВКЛ у другой палове XVIII ст. *Гістарычная урбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаучая база*. Зб. навук. арт., рэдкал. І. В. Соркіна (гал. рэд.). Гродна: ГрДУ, 2011, 181–189.
- Baliński, 1862 – Baliński, M. *Dawna Akademia Wileńska: próba jęj historyi: od założenia w roku 1579 do ostatecznego jęj przekształcenia w roku 1803*, Poznań: nakładem i drukiem Jozefata Chryzki, 1862.
- Baronas, Stačiatikių, 2012 – Baronas D., Stačiatikių Šv. Dvasios brolijos įsisteigimas Vilniuje 1584–1633 m. *Lietuvių katalikų Mokslo akademijos metraštis. Serija B: Bažnyčios istorijos studijos*, 2012, 5, 47–97, 411–414.
- Čiurinskas, Janonienė, 2006 – Čiurinskas M., Janonienė R. Du liudijimai apie 1610 m. didįjį Vilniaus gaisrą. *Naujasis židinys–Aidai*, 2006, Nr. 11, 452–458.
- HLFM, 2021 – *Historiae Lituaniae Fontes Minores*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021, T. IX: Trys XVI–XVIII a. Vilniaus valdžios ir gyventojų sąrašai / M. Klovas, E. Meilus, A. Urmański, 351.
- Jurginis, Merkys, Tautavičius, 1968 – Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*. Vilnius: Mintis, 1968, 394.
- Jurkštas, 1990 – Jurkštas J. *Senajo Vilniaus vandenys: istorinė apybraiža*. Vilnius: Mokslas, 1990, 138.
- Karpiński, 2020 – Karpiński A. *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog. współpr. E. Kalinowski, E. Nowosielska*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020, 334. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323543787>.
- Karpiński, Nowosielska, 2021 – Karpiński A., Nowosielska E. *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021, 534. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323543787>
- Kiaupa, 2018 – Kiaupa Z. *Lietuvos istorija: Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018, t. 7, d. 2, 728.
- Klovas, (Comp.), 2021 – Klovas M., Meilus E., Urmański A., Valionienė O. *Vilniaus sociotopografijos metmenys XIV–XVIII a.* Vilnius : Lietuvos istorijos institutas, 2021, 335.
- Klovas, 2018 – Klovas M. *Vilniaus miesto išdas 1647–1794 m. pajamų – išlaidų knygų duomenimis. Lietuvos istorijos metraštis*, 2018, 2017/2, 77–104.

- Kraševskis, 2018 – Kraševskis J. *Vilnius nuo jo pradžios iki 1750*. Vilnius: Mintis, 2018, t. 2, 472.
- Manys, 2018 – Manys B. 1760 metų gaisro Vilniuje pasekmės, remiantis Kurier Litewski pranešimais. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2018, 2017/2, 167–179.
- Meilus, 2010 – Meilus E. Senųjų Vilniaus žydų kapinių Šnipiškėse istorija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais. *Miestų praeitis*. 2010, № 2. Metryka Litewska, 1989 – *Metryka Litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo Wileńskie 1690 r.*, opracował A. Rachuba. Warszawa: PWN, 1989, 371.
- Šiaučiušaitė-Verbickienė, 2009 – Šiaučiušaitė-Verbickienė J. *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*. Vilnius: Žara, 2009, 446.
- Šiaučiušaitė-Verbickienė, 2012 – Šiaučiušaitė-Verbickienė J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydai*. Lietuvos žydai. Istorinė studija / sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiušaitė-Verbickienė. Vilnius: Baltos lankos, 2012, 568.
- Šiaučiušaitė-Verbickienė, Petrašiūnaitė, 2002 – Šiaučiušaitė-Verbickienė J., Petrašiūnaitė L. Vilniaus geto ieškojimai: atkūrimas ar įkūrimas. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, 7/8, 371–375.
- SJP, 1900 – *Słownik języka polskiego* / red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki. Warszawa: nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego w drukarni "Gazety Handlowej", 1900, T. II, XIII+1089.
- SJP, 1908 – *Słownik języka polskiego* / red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki. Warszawa: nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego w drukarni "Gazety Handlowej", 1908, T. IV, XV+1036.
- Sliesoriūnas, 2001 – Sliesoriūnas F. Mūšis prie Vilniaus ir miesto nusiaubimas 1734 metais. *Lietuva ir jos kaimynai: nuo normanų iki Napoleono*. Vilnius: Vaga, 2001, 311–329.
- Sliesoriūnas, 2007 – Sliesoriūnas G. Pirmoji Vilniaus okupacija Šiaurės karo metais: (1702 m. balandis-gegužė). *Praeities pėdsakai: skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas leidykla, 2007, 267–292.
- Sliesoriūnas, 2015 – Sliesoriūnas G. *Lietuvos istorija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metais)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, t. 6., 648.
- VL, 1860 – *Volumina Legum*. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860, t. 7, 415.
- VM, 2006 – *Vilniaus miestas ir miestiečiai 1636 m.: namai, gyventojai, svečiai* / M. Paknys. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006, 318.
- Vorbek-Lettow, 1968 – Vorbek-Lettow M. *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV* / oprac. E. Galos i F. Mincer; pod red. naukową W. Czaplńskiego. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, 1968, XXVII+325.
- ZPP, 1788 – *Zbior praw y przywileiow miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych na żądanie wielu miast Koronnych, jako też Wielkiego Księstwa Litewskiego ułożony y wydany, przez Piotra Dubinskiego*. Wilno: w Drukarni J. K. Mci przy Akademij, 1788, 334.

REFERENCES

Arheograficzeskij sbornik dokumentov, otnosiashchihsia k istorii severo-zapadnoj Rusi, izdajemyj pri upravleniji Vilenskogo uczebnogo okruga. Vilna: Pieczatnia O. Bliumoviča, na Rudnickoj ul. V d. Oginskogo № 202, 1869. (T. VI). [in Russian].

- Akty izdavsjemyje Vilenskoj kommissijeju dla razbora drevnih aktov.* Vilno: Tipografia A. G. Syrkina, 1893. (T. 20, Akty kasajuscijesja goroda Vilno). [in Russian].
- Baliński, M. (1862). *Dawna Akademia Wileńska: próba jéj historyi: od założenia w roku 1579 do ostatecznego jéj przekształcenia w roku 1803*, Poznań: nakładem i drukiem Jozefata Chryzki, 1862. [in Polish].
- Baronas, D. (2012). Stačiatikių, Šv. (2012). Dvasios brolijos įsisteigimas Vilniuje 1584–1633 m. *Lietuvių katalikų Mokslo akademijos metraštis, Serija B: Bažnyčios istorijos studijos*. Nr. 5, 47–97. [in Lithuanian].
- Čiurinskas, M., Janonienė, R. (2006). Du liudijimai apie 1610 m. didįjį Vilniaus gaisrą. *Naujasis židynys – Aidai*, 11, 452–458. [in Lithuanian].
- Historiae Lituaniae Fontes Minores.* (2021). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. (T. IX: Trys XVI–XVIII a. Vilniaus valdžios ir gyventojų sąrašai / M. Klovas, E. Meilus, A. Urmański). [in Lithuanian].
- Jurginis, J., Merkys, V., Tautavičius, A. (1968). *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*. Vilnius: Mintis. [in Lithuanian].
- Jurkštas, J. (1990) *Senajo Vilniaus vandenys: istorinė apybraiža*. Vilnius: Mokslas. [in Lithuanian].
- Karpiński, A. (2020) *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*. współpr. E. Kalinowski, E. Nowosielska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. [in Polish].
- Karpiński, A., Nowosielska, E. (2021) *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. [in Polish].
- Kiaupa, Z. (2018). *Lietuvos istorija: Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. (T. 7, d. 2). [in Lithuanian].
- Kiturka, I. (2011) Pismo vyja krynicy pra razary i pazarnuju spravu v garadach VKL u drugaj XVIII st. *Gistarycznaja urbanistyka: asnovy metadalogiji i krynicaznavczaja baza*. Zb. navuk. art., radkal I. V. Sorkina (gal. red.). Grodna: GrDU. [in Belorussian].
- Klovas, M. (2018) Vilniaus miesto išdas 1647–1794 m. pajamų – išlaidų knygų duomenimis. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2017/2, 77–104. [in Lithuanian].
- Klovas, M., Meilus, E., Urmański, A., Valionienė, O. (2021). *Vilniaus sociotopografijos metmenys XIV–XVIII a.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [in Lithuanian].
- Kraševskis, J. (2017). *Vilnius nuo jo pradžios iki 1750*. Vilnius: Mintis. (T. 2.). [in Lithuanian].
- Manyś, B. (2018). 1760 metų gaisro Vilniuje pasekmės, remiantis "Kurier Litewski" pranešimais. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2017/2, 167–179. [in Lithuanian].
- Meilus, E. (2010). Senųjų Vilniaus žydų kapinių Šnipiškėse istorija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais. *Miestų praeitis*, Nr. 2, 08.htm. [in Lithuanian].
- Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.* opracował A. Rachuba. Warszawa: PWN, 1989. [in Polish].
- Paknys, M. (2006). *Vilniaus miestas ir miestiečiai 1636 m.: namai, gyventojai, svečiai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla. [in Lithuanian, Polish].
- Słownik języka polskiego* / red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki. Warszawa: nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego w drukarni "Gazety Handlowej", 1900. (T. II). [in Polish].

- Słownik języka polskiego* / red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa: nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego w drukarni "Gazety Handlowej", 1908. (T. IV). [in Polish].
- Sliesoriūnas, F. (2001). Mūšis prie Vilniaus ir miesto nusiaubimas 1734 metais. *Lietuva ir jos kaimynai: nuo normanų iki Napoleono*. Vilnius: Vaga, 311–329. [in Lithuanian].
- Sliesoriūnas, G. (2007). Pirmoji Vilniaus okupacija Šiaurės karo metais: (1702 m. balandis-gegužė. *Praeities pėdsakais: skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 267–292. [in Lithuanian].
- Sliesoriūnas, G. (2015). *Lietuvos istorija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje - XVIII a. pradžioje (1588–1733 metais)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. (T. 6.). [in Lithuanian].
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J. (2009). *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*. Vilnius: Žara. [in Lithuanian].
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J. (2012). Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydai. *Lietuvos žydai. Istorinė studija* / sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius: Baltos lankos. [in Lithuanian].
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., Petrašiūnaitė, L. (2002). Vilniaus geto ieškojimai: atkūrimas ar įkūrimas. *Naujasis Židinys-Aidai*, 7/8, 371–375. [in Lithuanian].
- Volumina Legum*. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. (T. 7). [in Russian].
- Vorbek-Lettow, M. (1968). *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV.* / oprac. E. Galos i F. Mincer; pod red. naukową W. Czaplińskiego. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN. [in Polish, Latin].
- Zbior praw y przywileiow miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanch na żądanie wielu miast Koronnych, jako też Wielkiego Księstwa Litewskiego ułożony y wydany, przez Piotra Dubińskiego*. Wilno: w Drukarni J. K. Mci przy Akademij, 1788. [in Polish].

Археологія

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.065>
UDC 903(474.5-25)

Rytis JONAITIS

PhD. in History, Research Fellow,
Lithuanian Institute of History (Lithuania, Vilnius)
archjonaitis@gmail.com
[https:// orcid.org/0000-0003-1079-330X](https://orcid.org/0000-0003-1079-330X)

STYLI IN VILNIUS

Stylus is a metal or bone instrument that was used for writing on a birch bark or wax-coated wooden tablets. The tool itself (Greek: stilos; Latin: stilus) originated in antiquity: styli were common in ancient Greece and Rome. In Medieval Rus', which is characterised by an abundance of archaeological finds related to writing, the first styli date back to the 10th century.

In the Middle Ages two types of styli were used – made of iron, for writing on birch, and made of animal bone, for writing on waxed tablets. This particular paper focuses on the latter. Medieval bone styli are a very rare find in Lithuanian archaeological material, especially in burial monuments. According to the data from 1998, only 15 graves out of almost 8000 contained styli. Bone styli are also rare in urban cultural layers. In addition, styli found in cities precede those found in burial grounds. Styli found in ethnic Lithuania are identical to those found in other cities of the Grand Duchy of Lithuania, therefore their origin and spread could be associated with the influence of Ruthenian cities of the duchy.

Two medieval burial grounds were found in the earliest towns of pagan Lithuania – Kernavė and Vilnius – where the dead were buried according to the Christian tradition (inhumation of the deceased, the east-west orientation (head to the west), wooden constructions, the scant presence of grave goods, and so forth). The most abundant type of grave goods included ornaments;

however no tools or weapons typical of pagan burials were found in these two burial grounds. According to archaeological and historical material, burial grounds in Kernavė and Bokšto Street are nearly contemporaneous, both dating back to 13th–14th century although, the burial ground in Bokšto Street remained in use late as the 15th century. Various arguments are provided in debates on the religious affiliation of those who buried members of their community in these burial grounds. Some researchers disagree that the Orthodox were buried in these two burial grounds in the still pagan Lithuania. The lack of evidence on writing in the layers of the town of Kernavė, that is the absence of styli (except those found on the site of the ruler's castle), birch bark or waxed tablets, is presented as one of the arguments supporting the theory of non-Orthodox burials there. It is well known, that such finds were typical of Rus' cities, especially in Great Novgorod, where 1144 items of birch bark have been found up to 2021. Notably, fewer such finds were found in other cities of the Rus'.

During the detailed archaeological investigations on the burial ground in Bokšto Street, several bone styli were found. It must be mentioned, that these artefacts were not found in the horizon of the burial ground, but in the later cultural layer, dating back to the 16th century. The material found is discussed in this paper. We also tried to answer the question of whether these styli could have originated from the horizon of the burial ground and how (or if) they could be associated with the 'Civitas Rutenica', Ruthenian city of Vilnius, which was mentioned in historical sources in 1383.

Keywords: *styli, writing, Orthodoxy, burial rites, Middle Ages.*

Ритіс ЙОНАЙТІС

доктор історії, науковий співробітник,
Інститут історії Литви (Литва, Вільнюс)
archjonaitis@gmail.com
[https:// orcid.org/0000-0003-1079-330X](https://orcid.org/0000-0003-1079-330X)

СТИЛУСИ У ВІЛЬНЮСІ

Стилус – металевий або кістяний інструмент, який використовувався для письма на бересті або покритих воском дерев'яних дощочках. Сам інструмент виник у давнину: стилуси були поширені у Стародавній Греції та Римі. У Середньовічній Русі, що характеризується великою кількістю археологічних знахідок, пов'язаних із писемністю, перші стилуси датуються X століттям.

У середні віки використовувалися два типи стилусів – залізни для листа на бересті та з кісток тварин для листа на вощених табличках. У цій статті основна увага приділяється кістяним стилусам. Середньовічні кістяні стилуси – дуже рідкісна знахідка в археологічному матеріалі Литви, особливо у похоронних пам'ятниках. За даними 1998 р., стилуси виявлено лише у 15 похованнях із майже 8000 досліджених. Кістяні стилуси також рідкісні у міських культурних прошарках. Крім того, стилуси, знайдені у міських нашаруваннях, передують знайденим

у похованнях. Стилус, знайдений на території етнічної Литви, ідентичний знайденим в інших містах Великого князівства Литовського, тому їх походження та поширення можемо пов'язати із впливом руських міст князівства.

У найдавніших містах язичницької Литви – Кернаві та Вільнюсі – було досліджено два середньовічні могильники, де померлих ховали за християнською традицією (поховання за обрядом інгумації, орієнтація схід-захід (головою на захід), дерев'яні конструкції, мізерна наявність похоронного інвентарю). Найбільш поширеним типом похоронного інвентарю були прикраси; однак жодних знарядь праці та зброї, типових для язичницьких поховань, у цих двох могильниках виявлено не було. Згідно з археологічними та історичними матеріалами, могильники в Кернаві та на вул. Бокшто у Вільнюсі, майже одночасні та датуються XIII–XIV ст., хоча могильник на вулиці Бокшто використовувався до XV ст. У дискусіях щодо релігійної належності тих громад, які ховали своїх членів на цих могильниках, наводяться різні аргументи. Деякі дослідники не згодні з тим, що у цих двох могильниках у все ще язичницькій Литві ховали православних. Як один із аргументів на користь теорії представлено відсутність свідчень про писемність у верствах міста Кярнаве, тобто відсутність стилусів (крім знайдених на місці замку правителя), берести або воцених табличок. Відомо, що подібні знахідки були типовими для міст Русі, особливо у Великому Новгороді, де до 2021 р. було знайдено 1144 екземпляри берестяних грамот. Примітно, що в інших містах Русі таких знахідок виявили менше.

У ході детальних археологічних досліджень могильника на вулиці Бокшто у Вільнюсі було виявлено кілька кістяних стилусів. Слід зазначити, що ці артефакти були виявлені не у горизонті могильника, а в пізнішому культурному шарі XVI століття. Знайдений матеріал обговорюється у цій статті. Ми також спробували відповісти на запитання, чи могли ці стилуси потрапити з горизонту могильника і як (або якщо) вони могли бути пов'язані з *Civitas Rutenica*, православним містом Вільнюса, яке згадується в історичних джерелах у 1383 р.

Ключові слова: стилуси, писемність, православ'я, похоронний обряд, середньовіччя.

Introduction

The results obtained during the archaeological research on Bokšto Street in Vilnius were presented during the Kamenets conference in 2015 and 2021 (Jonaitis, 2017). The research into this particular location is exceptional firstly because of the discovery of a previously unknown Orthodox medieval burial ground, which formed a part of the Ruthenian city or *Civitas Rutenica* of Vilnius. An intensive cultural layer was discovered extending above the burial site, reaching a thickness of up to seven meters. Finds discovered within these layers included exceptional artefacts made of glass, various metals, bone, and antler.

A new topic was created as a result of these discoveries, and in this paper, one of the more interesting groups of finds – the writing styli – will be presented.

A stylus is a slender utensil, made of metal or bone (or even precious metals), used for writing on birch bark or wax-coated wooden (or ivory) tablets. In the medieval Rus', which is characterised by an abundance of archaeological finds related to writing, the first styli date back to the 10th century (Ovchinnikova, 2000: 61). The tool itself originates from antiquity, where styli were very popular in Ancient Greece and Rome. In the Middle Ages, there were two types of styli used for writing: made either of metal, intended for writing on birch bark, or of bone, for writing on waxed tablets¹. Styli are a very rare find in Lithuanian archaeological material, especially in burial monuments. According to 1998 data, only 15 out of almost 8000 examined burials contained bone styli (Svetikas, 1998: 26). Styli do not occur very often in urban cultural layers either. Besides, styli found in cities are usually earlier than those found in burial grounds (Svetikas, 1998: 34). Styli found in the territory of ethnic Lithuania are identical to those found in other cities of the Grand Duchy of Lithuania and their origin can be associated with the Ruthenian cities of the duchy.

No information is available regarding pagan Lithuanian scripts (their existence has not been confirmed), which had resulted in a viewpoint that Lithuanians were 'illiterate'. However, it is known that since the 13th century Franciscan monks worked in the chancellery of the grand dukes of Lithuania. Both Latin and Old Slavic languages were used. In Vilnius, styli have been found in the territory of Vilnius Lower Castle, as well as in the cultural layers investigated in Bokšto Street. These finds revise the view about 'illiterate' Lithuanians as they testify directly to the presence of writing on the ruler's estate and in the Ruthenian part of the city of Vilnius. This paper is an overview of styli that have been discovered in Bokšto Street and the territory of Vilnius Lower Castle. The study also includes a discussion of the context and meaning of their presence.

State of the research

In Europe, interest in styli began during the mid-20th century. Interest in these writing implements also arose relatively early in the neighbouring countries of Lithuania. In 1951, the first examples of birch bark with inscriptions were discovered during the excavations in Novgorod. The writing was not made in ink, but by incising the letters on the inner surface of the wood. Artemy Artsikhovskiy, who lead the excavations, hypothesised that the writing was done with bone tools as ones made of metal ones would have been too sharp, while wooden ones were not sharp enough (Artsikhovskii, Tikhomirov, 1953: 8). During the same excavation, one more such tool made of bone was found in a 14th-century layer: one of

---

¹ The latter were mainly used in Western Europe, while those for writing on birch bark were used in the eastern neighbourhood.

its ends was pointed while the other had a hole for hanging (Artsikhovskii, Tikhomirov, 1953: 8). In 1960, a summary article by Alexander Medvedev appeared in which the author registered, classified and identified 117 styli that had been discovered thus far (Miedviediev, 1960). Interestingly, of the 50 styli found in Novgorod, four were found in specially-made cases.

In her 1973 article, F. Gurevich wrote an overview of metal styli. The author divided styli found in Novogrudok to eight types and set their chronology to the 11th–14th century (Gurevich, 1973). Bone styli with zoomorphic ends were reviewed by Albina Miedyntseva in 1983, in which she drew attention to the dating of such artefacts and attempted to determine their ethnicity (Miedyntseva, 1983).

In 2000, Bronislava Ovchinnikova considerably expanded the compendium on styli from Novgorod (Ovchinnikova 2000). The author updated Medvedev's classification of styles and clarified the chronology of the Novgorod styli. The latter classification will be used in this paper in an attempt to determine the typology and probable chronological boundaries of styli that have been found in Vilnius. The most recent work on the writing culture of Novgorod was published in 2018. In it, Oleg Oleinikov describes 23 styli from the cultural layers of the 11th–15th century that have been recovered during the 2008–2017 investigations (Oleinikov, 2018). The author classifies them on the basis of the typology proposed by A. Medvedev and B. Ovchinnikova's extended typology.

In the neighbouring Latvia, Andris Caune and Andris Celmiņš have conducted extensive studies of styli. A. Caune published an outline of the typology of Latvian styli and summary articles on Latvian and Livonian styli (Caune, 1990; Caune, 1992). A. Celmiņš studied brass styli and examples that have been discovered in the churchyard of the Riga Cathedral (Celmiņš, 1996; Celmiņš, 1997).

In Poland, the first to identify styli was J. Żak. In the middle of the 20th century, he compared styli found in Poland with examples from antiquity and determined their function². Later, the author refuted the view of some researchers who distinguished this type of finds as pins and examples bearing a triangular-shaped terminal as spoons (Żak, 1956).

In 2014, a brief article appeared in Estonia on styli found in Tartu (Haak, 2014). Based on A. Caune's typology, Haak categorised and presented 14 medieval styli that have been recovered in Tartu (Haak, 2014: 64). Curiously, the author writes that most of styli were recovered from the south-eastern suburbs rather than their primary locations. The researcher dates these styli to the 14th–16th century (Haak, 2014: 64).

In Lithuania, the only article devoted to bone styli, or styli in general, was written by Eugenijus Svetikas. In his study, the author reviews styli that have

---

² This publication is not available in Lithuanian libraries. The brief article is cited in many subsequent works on styli, but more as a tribute to the scholar who discovered medieval written implements, since J. Żak's later works on styli far outweigh the first article.

been discovered in the burial ground in Alytus (the end of the 14th–the beginning of the 17th centuries) and other cities of the Grand Duchy of Lithuania (Svetikas 1998). In his conclusions, the author argues that writing was introduced to Lithuania only after the baptism by Livonia in 1387, although a significant number of styli have been found in the Ruthenian towns of the GDL. In this way, Svetikas' study excludes the spread of the Ruthenian script, which undoubtedly took place before the official Catholic baptism of Lithuania in 1387.

Lithuanian historians have also discussed the spread of writing across the Grand Duchy of Lithuania and the tools employed by scribes. In the study devoted to the culture of the Grand Duchy of Lithuania, historian A. Dubonis devoted several paragraphs to the writing implements (Dubonis, 2001: 586–587). Notably, the author mainly refers to the above-mentioned study by E. Svetikas (Dubonis, 2001: 587). Lastly, A. Dubonis points out that in the Ruthenian part of the GDL, wax tablets were used for studying and drafting (Dubonis, 2001: 586).

The link between Kernavė and Vilnius

In order to understand the situation in medieval Vilnius more thoroughly, it is first necessary to discuss the discoveries that were made in another Lithuanian city, Kernavė.

In the first cities of pagan Lithuania – Kernavė and Vilnius – medieval inhumation burials were discovered, where the deceased were buried according to Christian traditions: the remains were not cremated, heads oriented to the west, inside wooden structures, with few but exceptional grave goods (mainly jewellery and elements of clothing) (Vėlius, 2005; Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020). No work tools, weapons or horse equipment, characteristic of pagan burials, were found here. However, the question remains as to who exactly was buried here. Both burial grounds are similar, almost identical. Nevertheless, several differences have been identified of which the first is the chronological non-simultaneity of at least some of the individual phases of these funerary monuments. The Kriveikiškis burial ground started being used slightly earlier than the burial ground in Bokšto Street. However, the latter was used for a slightly longer time, to as late as the beginning of the 15th century. Although the difference in chronology is not significant, such aspects as the change in historical circumstances or new trends may have driven the appearance of certain characteristics. Consideration of the available arguments, led to the assumption that Kriveikiškis burial ground represents the middle stage in the development of the Orthodox burial tradition, being an earlier, less strongly expressed variation of the tradition. Kriveikiškis would have been the burial place of Orthodox townspeople. However, specifics such as ethnic identity cannot be determined, at least for the time being. The deceased could have been Ruthenians, Lithuanians, Yotvingians, or other ethnic groups. The somewhat looser tradition of Christian burial rites in Kriveikiškis can be attributed to the fact that Orthodox Christians did not form a large part of the population;

furthermore, they would have lived among the pagans, not forming a separate suburb as in the case of Vilnius.

Currently, the most reasonable hypothesis maintains that the burial ground in Bokšto Street housed the remains of Orthodox Christians who lived in the pagan Vilnius (including an uncertain number of baptised Lithuanians and former pagans) (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020). This community lived in the so-called Civitas Rutenica, which was mentioned in the written sources of 1383 (Marburgietis, 1999: 185). In Kernavė (Kriveikiškis), the deceased were buried in accordance to Christian burial traditions. Orthodox immigrants could have also been buried here. However, this burial ground raises more questions as there are no historical sources about Orthodoxy in Kernavė.

Previously, one of the arguments aimed at proving that non-Orthodox people were buried in Kernavė, was the fact that no evidence of writing was found in the cultural layers of the city: no styli, barks or waxed tablets (Vėlius, 2005: 23; Vėlius, 2013: 62). Here, the author is referring to writing, not at the level of princely writing (two styli were found on the Aukuras Hillfort³), but in everyday life (Vėlius, 2005: 23). Two styli were discovered in 1992⁴. One of them is definitely a metal stylus, the terminal of which ends in a triangular plate⁵ (Fig. 1). The piece measures to 12 cm in length and the triangular plate is 1.7 cm in width⁶. Even though the archaeological report indicates that this artefact is 'a special-purpose needle or awl, made of metal, with a flat triangular terminal' (Luchtanas, 1993: 32), there is no doubt that this is, in fact, a stylus.

The identification of the second item (Fig. 2) is a little more dubious. The metal object has a sharp point and is highly reminiscent of a stylus. It was initially identified by researchers as an awl or a darning needle (on the Museum's collection card). Later, in the same card it was listed as a stylus, a writing implement. The question remains as to why the identification had changed. The examination of the artefact raised doubts as to whether it was really a stylus: unlike other such objects, its working point was square in cross-section and uncomfortable to hold, let alone to write with. Moreover, its top part has not survived, so it is very difficult to identify it with certainty as a stylus. In any case, one of the two finds from Kernavė is definitely a stylus. Moreover, it was discovered in the location of the ruler's residential palace, where his chancery would have been located.

---

³ The medieval archaeological complex of Kernavė consists of five hillforts and the lower town in the Pajauta Valley, the upper town, burial grounds of Kriveikiškis (inhumation) and Semeniškis (cremation). Residential castle of the ruler stood on the Aukuras hillfort.

⁴ The author would like to sincerely thank Andrius Janionis, Head of the Department of the Kernavė Archaeological Site Museum, for all his help.

⁵ It is currently on display in the permanent exhibition of the Kernavė Archaeological Site Museum.

⁶ The dimensions of the artefact are not specified in the archaeological report.

Fig. 1. Iron stylus, found in Kernavė, on Aukuras hillfort in 1992. Photo by Rytis Jonaitis

Fig. 2. Iron stylus (?), found in Kernavė, on Aukuras hillfort in 1992. Photo by Rytis Jonaitis

In the discussion on the absence of writing in Kernavė, the case of Novgorod was put forward as an argument by G. Vėlius (Vėlius, 2005: 23). However, in this particular study, the opinion is maintained that writing on birch bark is unique to Novgorod, where 1154 letters written on birch bark have been found in this town⁷. It should be noted further that significantly fewer such artefacts were found in other towns of the Rus'. Thus, the claim holding that the inhabitants of Kernavė were illiterate is debatable and it remains possible that they were familiar with writing after all.

Archaeological material

Returning to the discussion in regard to the search for Orthodoxy in Kernavė, it should be noted that the situation in Vilnius is different: metal and bone styli have been found here, not only in residency of the Grand Dukes, but also in the city itself.

Several styli have been discovered during the investigations of the medieval burial ground in Bokšto Street. Notably, these artefacts were not found in the

---

⁷ 2022 data: <https://53news.ru/novosti/aleksej-gippius-rasskazal-o-soderzhanii-berestyanyh-gramot-arheologicheskogo-sezona-2022-goda.html>

burial ground, but in the later cultural layers extending above the burial ground, dating back to the 16th century.

Detailed archaeological excavations on Bokšto Street 6 began in November 2006 and were fully completed by December 2014. The work was carried out and supervised alternately by the author of this article and Irma Kaplūnaitė: in 2006–2007, 2009–2011 by the research supervisor R. Jonaitis, in 2012 and 2014 by the research supervisor I. Kaplūnaitė. A detailed record of all the works and information is provided in the excavation reports on Bokšto Street 6 (Jonaitis, 2009; 2018; Kaplūnaitė, 2014; 2016). During the years of investigations, an area of about 7000 m² was excavated (the whole area extends over 8000 m²). This is one of the largest archaeological sites ever investigated in the territory of Vilnius Old Town. The location and boundaries of the burial ground in Bokšto Street were determined by the natural features and the terrain of the site. As is typical of the medieval worldview, the burial ground was situated in a picturesque location, at the top of a steep slope of a river (Jonaitis, Kaplūnaitė: 105). The total area of the burial site may have amounted to about 2500 m². A high density of burials was found in the central and south-eastern parts of the burial ground, which is considered to be the earliest part of this funerary complex. The analysis of burial features showed that a uniform system was employed across the burial site with a noticeable pattern of planning (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 128). It is likely that the burial of the deceased within the site was regulated and maintained by somebody. The distinction of orderly rows of burials allowed the tracing of another feature of the burial ground that is the presence of markings on the former level of the ground (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 128).

Several styli were found in the territory of the Vilnius Lower Castle. The history of castles in Vilnius, both Lower and Upper, is an integral part of the history of Vilnius and Lithuania as a whole. The earlier Lower Castle went through a long development from the end of the 13th century, when the enclosure castle was built here, to the 16th century, with the construction of the Renaissance palace of the Lithuanian grand dukes (Valionienė, 2019: 135-145). The first masonry church in Vilnius was built within the same area, and was first mentioned in the letters of Gediminas in 1387. A great deal of information about the development of this significant location and the everyday life of the people who lived here (the nobility) is revealed by extensive archaeological research that began in 1987 and is still ongoing today. Below is the discussion of iron and bone styli that have been discovered during these investigations.

During archaeological investigations in Bokšto Street, three styli made of antler were discovered. All of them were recovered during the 2009–2011 excavations (Jonaitis, 2018b). The first stylus was found in the eastern yard, in a layer of black soil dating from the 16th century onwards (Jonaitis, 2018b: 56) (Fig. 3). This layer extended above the sterile soil. The point of the stylus is broken off, the thick end of the shaft is cone-shaped and decorated with lines and a rolled

pattern. The stylus measures to 10.5 cm in length and 0.55–0.85 cm in diameter. According to A. Medvedev and B. Ovchinnikova, this particular find can be assigned to Type 15 and dated between the end of the 14th and the 16th century (Miedvediev, 1960: 79; Ovchinnikova, 2000: 58-59). Styli of Type 15 has also been found in other Ruthenian towns (Ovchinnikova, 2000: 59).

Fig. 3. Stylus made of antler, found at Bokštas St. in 2010. Photo by Rytis Jonaitis

Fig. 4. Stylus made of antler, found at Bokštas St. in 2010. Photo by Rytis Jonaitis

Fig. 5. Stylus made of antler (?), found at Bokštas St. in 2010. Photo by Rytis Jonaitis

The second stylus (made of antler) was found in the eastern yard of Bokšto Street 6 (Jonaitis, 2018b: 80) (Fig. 4). It was discovered on the stone pavement dated back to the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Based on

the typology established by Russian scholars, the stylus is reminiscent of Type 15 (Miedvediev, 1960: 79; Ovchinnikova, 2000: 58–59). Therefore, it must have gotten to the later layers by chance. The stylus is complete, the thick end terminates in a spherical shape, incised decoration includes rolled and cylindrical patterns. The stylus measures to 8.7 cm in length and 0.4–0.8 cm in diameter.

The third stylus was also found in the eastern yard, in a layer of grey earth, extending above the sterile soil (Jonaitis, 2018b: 83) (Fig. 5). It is of rough work. Most likely, it is not a completed stylus, but rather its workpiece. A hole drilled along the artefact was probably meant for the insertion of an iron spike. The stylus measures to 8.9 cm in length and 0.7–1.2 cm in thickness. Analogical finds are not known. A possibility remains that it is, in fact, a finished artefact, albeit poorly made.

In comparison, eight styli were found in the territory of Vilnius Lower Castle: five of them were made of metal, three: of bone/antler⁸.

The first is a complete iron stylus, with one end in the shape of a rounded triangle. The length of the artefact measures to 11.8 cm and 0.5 cm in diameter. The width of the triangular blade (the head) is 2.1 cm. The exact cultural layer from which this find was recovered is not known. It belongs to one of the most popular types of styli: Type 12, Variation B (Miedvediev, 1960: 78; Ovchinnikova, 2000: 57). In Ruthenian lands, it dates back to the end of the 12th–14th century (Fig. 6).

Fig. 6. Iron stylus, found in the territory of Vilnius Lower Castle in 1990.

Photo by Vytautas Abramauskas

---

⁸ All the finds are stored in the Palace of the Grand Dukes, the National Museum of Lithuania. The author would like to express his sincere gratitude to Milda Samulionytė-Zikarienė, keeper of the museum collections, for all her help.

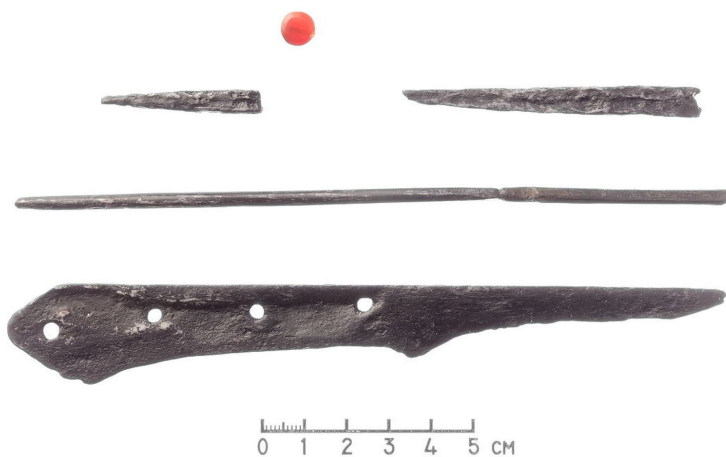
Fig. 7. Iron stylus (?), found in the territory of Vilnius Lower Castle in 1991. Photo by Vytautas Abramauskas

Fig. 8. Iron stylus, found in the territory of Vilnius Lower Castle in 2006. Photo by Vytautas Abramauskas

Fig. 10. Iron stylus, found in the territory of Vilnius Lower Castle in 2007. Photo by Vytautas Abramauskas

Fig. 9. A (potential) iron stylus, found in the territory of Vilnius Lower Castle in 2006. Photo by Vytautas Abramauskas

Fig. 11. Stylus made of antler, found in the territory of Vilnius Lower Castle in 2004.
Photo by Vytautas Abramauskas

Another find is that of a stylus made of iron, with a loop at the top and a round cross-section (Fig. 7). It was found broken. The terminal is spherical in shape and has a 0.3 cm hole. Measures 4.7 cm in length. It is dated to the late 14th to early 15th century. Analogies for this stylus could not be found. Most likely, this is some kind of a local version or a simple darning needle.

One more discovery includes a complete stylus made of iron, which is dated between the 14th and 15th century. It measures to 15.7 cm in length and 0.2–0.7 cm in diameter. Its terminal is widened and decorated with a circle and horizontal parallel lines. In Russia, styli of this type are dated to the end of the 14th – to the 16th century and correspond to Type 15 (Miedviediev, 1960: 79; Ovchinnikova, 2000: 58–59) (Fig. 8).

A (potential) iron stylus was found in a cultural layer dated back to the end of the 14th century (Fig. 9). A cork (0.5x0.4 cm and 5.4 cm in length) made of birch, used as a cover for the tip, accompanies this stylus. The object measures to 16.9 cm in length and 0.4 cm in diameter.

One more fully preserved metal stylus was discovered in the 16th-century cultural layer (Fig. 10). The thick end is decorated with a circle composed of six horizontal lines, with another circle situated between them. The artefact is 13.3 cm long and 0.2–0.6 cm in diameter. It is classified as Type 15 (Miedviediev, 1960: 79; Ovchinnikova, 2000: 58–59).

Another stylus, made of antler (Fig. 11), was found during the 2004 excavation. It is intact, measures to 10.7 cm in length and terminates in a triangular plate. In Ruthenian lands, styli of this type are dated from the late 12th to the mid-14th century and correspond to the third variation of Type 12 (Miedviediev, 1960: 78; Ovchinnikova, 2000: 57).

A T-shaped bone stylus was discovered in a mixed layer, dated back to the end of the 16th century–the beginning of the 17th century (Fig. 12). The length of

Fig. 12. Stylus made of antler, found in the territory of Vilnius Lower Castle in 2005. Photo by Vytautas Abramauskas.

the artefact measures to 6.8 cm, and the length of the shaft is 1.5 cm. Based on the Russian typology, this would be a distinct, highly simplified variant of Type 8 (four variations had been distinguished) (Miedvediev, 1960: 78; Ovchinnikova, 2000: 52-54). This particular type was most common during the second half of the 12th to the middle of the 13th century (Olieinikov, 2018: 179).

Another stylus is a work of art that shows a high level of skill in the production of bone artefacts (Fig. 13). It is possible that this stylus belonged to a member of the clergy, probably a monk who worked in the ruler's or bishop's chancellery. It is in the vicinity of monasteries that most styli are found in Europe. After all, monasteries were centres of literature and science during the Middle Ages. Although there are no monasteries found in the territory of the Lower Castle of Vilnius, we know from historical sources that the Franciscan monks worked in the chancellery of the ruler, starting from the reign of Grand Duke Vytenis in the end of the 13th century (Kaplūnaitė, 2015: 45). Lithuania became a Catholic state at the end of the 14th century, thus, the number of literate monks was bound to increase. This is indirectly confirmed by a large number of Christian devotees (both Catholic and Orthodox) in the territory of the Lower Castle of Vilnius (Jonaitis, 2018a). Nowhere else in Vilnius have so many artefacts related to faith been found in one place. Since the Lower castle of Vilnius was the administrative, political, spiritual, and cultural centre of the grand dukes, representatives of various religions mingled here.

Therefore, such findings in this territory should not be surprising.

Styli finds recovered from the territory of the Vilnius Lower Castle included a variety of types, which were made of bone-antler and iron. In Bokšto Street, on the other hand, all the discovered styli were made of bone and corresponded to a single type (with the exception of the alleged blank for a stylus). The Lower Castle – the residence of the rulers – was the administrative, political, economic, cultural, and religious centre of Lithuania, and the variety of the discovered styli is

reflective of this. Bokšto Street 6 is an area that was mainly inhabited by the representatives of a single denominational community, which means that the variety of styli is much more limited, as is the variety of materials used. In Kernavė, the first capital of Lithuania, only one stylus was discovered. As was described above, it is made of metal and is dated earlier than the other examples. In all these cases, the finds confirm their related historical context.

Fig. 13-13a. Stylus made of antler, found in the territory of Vilnius Lower Castle in 2003. Photo by Vytautas Abromauskas

And what is the situation with the presence of writing implements in other cities of the Grand Duchy of Lithuania? A review was compiled by E. Svetikas, though almost 25 years ago (Svetikas, 1998). Most of the various types of styli were found in the Ruthenian cities of the Grand Duchy of Lithuania: Gardin, Novogrudok, Volkovysk, the cities of Turovo land; individual examples are known from the cities of Polotsk Land. Styli were also found in the cities of present-day Latvia and Estonia (35 units according to 1998 data): most of them were made of brass. The situation is quite different in medieval burial grounds: bone artefacts are a very rare find here.

As such, it is seen that most of the styli were found in the Ruthenian cities of the Grand Duchy of Lithuania. It can be undoubtedly be connected with the spread of Orthodoxy and writing, first in the Ruthenian part of the Grand Duchy of Lithuania and then in Vilnius.

Fig. 14. View of the current old town of Vilnius from above: 1- Vilnius Lower Castle; 2- Bokšto St. 6.; ? - 'German Town'. Map from Google Earth

Returning to Vilnius, the majority of styli were found in the territory of the Lower Castle of Vilnius; further three styli were recovered from Bokšto Street (Fig. 14). Unfortunately, the situation that existed in the rest of the current old town of Vilnius remains unclear for now. No systematised data exists for other possible finds of styli from the rest of the territory of *Civitas Rutenica* (inhabited by Orthodox Christians) or in regard to the German town (inhabited by Catholic merchants and craftsmen), where more than one monastery was built after baptism.

Conclusion

Styli finds showed that the situation in regard to literacy in Vilnius did not differ much from that of Eastern and Western Europe. In Kernavė, the first capital of Lithuania, on the Aukuras hillfort (the site of the ruler's castle) a stylus and an iron object resembling a stylus were found. This indicates that the inhabitants of Kernavė may also have been familiar with writing. Possibly, Christians (both Catholics and Orthodox) who were familiar with writing may have worked in the ruler's castle, just like the later Vilnius, while the townspeople themselves were not yet familiar with writing. However, bearing in mind the limited scale of research on the lower town of Kernavė, it can be stated that styli remain undiscovered. Moreover, in some cases, styli finds may have been unidentified.

Lithuanians were not an isolated community as historical sources written by hostile countries sometimes tried to show. They did not stay 'isolated' in their swamps far from the main trade routes, but were receptive of the innovations brought by Christianity, including the spread of writing. Especially because the grand dukes of Lithuania understood economic and cultural benefits provided by Christians.

Since the territory of the Lower Castle of Vilnius was the economic, religious, cultural and administrative centre of the entire Grand Duchy of Lithuania, it is no coincidence that the earliest styli were found here. In the later cultural layers, they were also found in the eastern territory of the current Vilnius Old Town, the former '*Civitas Rutenica*'.

This paper is more of an introductory study of a broader topic (chapter of the future book), raising questions for future research and formulating the main goals. Undoubtedly, it is necessary to review the reports of the latest archaeological excavations in Vilnius, especially investigations carried out in the territory of the German Town. It is necessary to study the influence of the Ruthenian lands, as well as Livonia, on the spread of writing across the Grand Duchy of Lithuania, in particular, Vilnius.

BIBLIOGRAPHY

- Арциховский А. Тихомиров М. *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.)*. Москва: издательство академии наук СССР, 1953, 61.
- Велюс Г. Могильник XIII–XIV вв. в Кярнаве (Кривейкишкис): этническая принадлежность погребённых. *Археология и история Литвы и Северо-Запада России в средневековье*, 2013, 59–79.
- Гуревич Ф. Грамотность горожан древнерусского Понемания. *Краткие сообщения института археологии*, 1973, вып. 135, 28–34.
- Йонайтис Р. Головные венчики как индикатор миграционного пути в XIII–XIV вв. через Киев в Литву. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Т. IV: На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. Київ-Кам'янець Подільський: Інститут історії України НАН України, 2017, 125–145.
- Йонайтис Р. Православные деволюции в Вильнюсе. Локация, датировка и значение древнерусских энкольпионов в культурных слоях города. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 2018, 63, 334–346.
- Медведев А. Древнерусские писала X–XV вв. *Советская археология*, 1960, т. 2, 63–88.
- Медынцева А. Начало письменности на Руси по археологическим данным. *История, культура, этнография и фольклор славянских народов. IX международный съезд славистов*, 1983, 86–97.
- Овчинникова Б. Писала – стилосы древнего Новгорода X–XV вв. Свод археологического источника. *Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие (Проблемы истории России. Вып. 3)*, 2000, 45–105.
- Олейников О. К вопросу о письменной культуре средневекового Новгорода. *Земли родной минувшая судьба... К юбилею Е. А. Леонтьева*. Ответственный редактор А. В. Чернецов, Москва, 2018, 175–184.
- Caune A. Viduslaiku rakstāmriku – stilu atradumi Latvijā. *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par archeologu un etnogrāfu 1988 un 1989 gada pētījumi rezultātiem*. *Archeologija*, 1990, 61–65.
- Caune A. Viduslaiku rakstāmriku stilu atradumi Latvijā. *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, 1992, 2, 9–27.
- Celminš A. 13–14 gs. Bronzas stilu atradumi Rīgā 1994 gada. *Archeologija un etnogrāfija*, 1996, XVIII, 72–76.
- Celminš A. Rigas Doma pagalma viduslaiku rakstāmribuļi. *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, 1997, 2(23), 5–17.
- Dubonis A. Raštininkas. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Sud. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, Vilnius: Aidai, 2001, 574–587.
- Haak A. Tartust leitud keskaegsetest stilustest. *Ajast ja ruumist. Uurimusi Mare Auna auks. Muinasaja teadus*, 2014, 25, 51–64.
https://www.academia.edu/10351192/Tartust_leitud_keskaegsetest_stilustest_M_edieval_styli_from_Tartu_
- Jonaitis R. *Vilniaus senojo miesto vietoje su priemiesčiais (25504), Ligoninės statinių komplekso (1033) ir Vilniaus gynybinių įtvirtinimų liekanų (39) teritorijos, Vilniaus m. sav., Vilniaus m. Bokšto g. 6, 2009-2011 metų detaliųjų archeologinių tyrimų ataskaita*. Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 1., b. 8704.

- Jonaitis R., Kaplūnaitė I. *Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje. XIII–XV a. laidosenos Lietuvoje bruožai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2020, 586.
- Kaplūnaitė I. *Vilniaus miesto katalikškoji dalis XIV–XVI amžiaus pradžioje* [Doctoral dissertation]. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2015.
- Luchtanas A. *Aukuro kalno piliakalnio Kernavėje 1992 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita*. Archaeological report. Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 1., b. 2032, 1993.
- Marburgietis V. *Naujoji Prūsijos kronika*. Sud. R. Trimonienė, K. Gudmantas, 1999, Vilnius: Vaga, 468.
- Svetikas E. Kauliniai stiliai Lietuvos vėlyvųjų viduramžių ir naujųjų amžių kapinyuose. *Lituanistica*, 1998, Nr. 3(35), 26–42.
- Valionienė O. *Viduramžių Vilniaus erdvės evoliucija (XIII a. vidurys – XVI a. pirmas ketvirtis)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2019, 300.
- Vėlius G. *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV a.* Vilnius: Vilnius universiteto leidykla, 2005, 112.
- Żak J. Z dziejow znajomości pisma w Polsce. *Slavia antiqua*, 1956, t. V, 377–397.

REFERENCES

- Arcikhovskij, Tixomirov, 1953 – Arcikhovskij A., Tixomirov, M. (1953). *Novgorodskie gramoty na bereste (iz rasskopok 1951 g.)*. Moskva: izdatel'stvo akademii nauk SSSR. [in Russian].
- Caune, 1990 – Caune, A. (1990). Viduslaiku rakstāmriku – stilu atradumi Latvijā. *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par archeologu un etnogrāfu 1988 un 1989 gada pētījumi rezultātiem. Archeologija*, 61–65. [in Latvian].
- Caune, 1992 – Caune, A. (1992). Viduslaiku rakstāmriku stilu atradumi Latvijā. *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, 1(2), 9–27. [in Latvian].
- Celminš, 1996 – Celminš, A. (1996). 13–14 gs. Bronzas stilu atradumi Rigā 1994 gada. *Archeologija un etnogrāfija*, XVIII, 72–76. [in Latvian].
- Celminš, 1997 – Celminš, A. (1997) Rigas Doma pagalma viduslaiku rakstāmribuļi. *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, 2(23), 5–17. [in Latvian].
- Dubonis, 2001 – Dubonis, A. (2001) Raštininkas. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. (Ed. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila), Vilnius: Aidai, 574–587. [in Lithuanian].
- Gurevich, 1973 – Gurevich, F. (1973). Gramotnost' gorozhan drevnerusskogo Ponemaniya. *Kratkie soobshheniya instituta arkheologii*, vyp. 135, 28–34. [in Russian].
- Haak, 2014 – Haak, A. (2014). Tartust leitud keskaegsetest stiilustest. *Ajast ja ruumist. Uurimusi Mare Auna auks. Muinasaja teadus*, 25, 51–64. https://www.academia.edu/10351192/Tartust_leitud_keskaegsetest_stiilustest_M_edieval_styli_from_Tartu_ [in Estonian]
- Jonaitis, 2017 – Jonaitis, R. (2017). Golovnye venchiki kak indikator migracionnogo puti v XIII–XIV vv. cherez Kiev v Litvu. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velikogo knyazivstva Litovs'kogo*. T. IV: Na poshanu Mikoli Fedorovicha Kotlyara z nagodi jogo 85-richchya. Kiiv-Kam'yanec' Podil's'kij: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 125–145. [in Russian].

- Jonaitis, 2018a – Jonaitis, R. (2018) Pravoslavnye devocionalii v Vil'nyuse. Lokaciya, datirovka i znachenie drevnerusskikh e'ngol'pionov v kul'turnykh sloyakh goroda. *Arkheologiya i istoriya Pskova i Pskovskoj zemli*, 63, 334–346. [in Russian].
- Jonaitis, 2018b – Jonaitis, R. (2018). *Vilniaus senojo miesto vietoje su priemiesčiais (25504), Ligoninės statinių komplekso (1033) ir Vilniaus gynybinių įtvirtinimų liekanų (39) teritorijos, Vilniaus m. sav., Vilniaus m. Bokšto g. 6, 2009-2011 metų detaliųjų archeologinių tyrimų ataskaita*. Archaeological report. Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 1., b. 8704. [in Lithuanian].
- Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020 – Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I. (2020). *Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje. XIII–XV a. laidosenos Lietuvoje bruožai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [in Lithuanian].
- Luchtanas, 1993 – Luchtanas, A. (1993). *Aukuro kalno piliakalnio Kernavėje 1992 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita*. Archaeological report. Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 1., b. 2032. [in Lithuanian].
- Marburgietis, 1999 – Marburgietis, V. (1999). *Naujoji Prūsijos kronika*. Sud. R. Trimonienė, K. Gudmantas. Vilnius: Vaga. [in Lithuanian].
- Miedynceva, 1983 – Miedynceva, A. (1983). Nachalo pis'mennosti na Rusi po arkheologicheskim dannym. *Istoriya, kul'tura, e'tnografiya i fol'klor slavyanskix narodov. IX mezhdunarodnyj s'iezd slavistov*, 86–97. [in Russian].
- Miedvediev, 1960 – Miedvediev, A. (1960). Drevnerusskie pisala X–XV vv. *Sovetskaya arkheologiya*, (2), 63–88. [in Russian].
- Oliejnikov, 2018 – Oliejnikov, O. (2018). K voprosu o pis'mennoj kul'ture srednevekovogo Novgoroda. *Zemli rodnoj inuvshaya sud'ba... Kyubileyu E. A. Leont'eva*. Moskva, 175–184. [in Russian].
- Ovchinnikova, 2000 – Ovchinnikova, B. (2000). Pisala – stilosy drevnego Novgoroda X–XV vv. *Svod arkheologicheskogo istochnika. Novgorodskaya Rus': istoricheskoe prostranstvo i kul'turnoe nasledie. Problemy istorii Rossii*, (3), 45–105. [in Russian].
- Svetikas, 1998 – Svetikas, E. (1998). Kauliniai stiliai Lietuvos vėlyvųjų viduramžių ir naujųjų amžių kapinyuose. *Lituanistica*, Nr. 3 (35), 26–42. [in Lithuanian].
- Valionienė, 2019 – Valionienė, O. (2019). *Viduramžių Vilniaus erdvės evoliucija (XIII a. vidury – XVI a. pirmas ketvirtis)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [in Lithuanian].
- Vėlius, 2005 – Vėlius, G. (2005). *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV a.* Vilnius: Vilnius universiteto leidykla. [in Lithuanian].
- Velius, 2013 – Velius, G. (2013). Mogil'nik XIII–XIV vv. v Kyarnave (Krivejkishkis): e'tnicheskaya prinaldezhnost' pogrebyonnyx. *Arkheologiya i istoriya Litvy i Severo-Zapada Rossii v srednevekov'e*, 59–79. [in Russian].
- Żak, 1956 – Żak, J. (1956). Z dziejow znajomości pisma w Polsce. *Slavia antiqua*, (V), 377–397. [in Polish].

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.085>
UDC 726(474.5-25)"13/14"

Irma KAPLŪNAITĖ

PhD. In History, Research Fellow,
Lithuanian Institute of History (Lithuania, Vilnius)
irma.kaplunaite@gmail.com
[https:// orcid.org/0000-0002-4406-8248](https://orcid.org/0000-0002-4406-8248)

DEVIANT BURIALS IN MEDIEVAL VILNIUS: SAINTS OR CRIMINALS?

Christian cemeteries are distinguished by certain typical burial rites. Some of the rites are characteristic of this religion, while others are common and have been known since the Stone Age. However, in all the Christian burial sites across Europe, there are always some unusual graves, sometimes called deviant (or atypical) burials; they differ from other graves and their exceptionality can occur in various burial elements. Although the first distinctive features that come to mind when conducting archaeological investigations in Christian burials are decapitation or burial in a prone position, there are many more possible distinctive features to consider. These could be burials in unusual places (isolated areas of a cemetery), burials in unusual positions, decapitations, cut-off limbs, presence of sharp objects within the body, stones or coins inside the mouth, mass graves, stoned burials covered with stones, cremation in an inhumation site (partial cremation), crime, torture, evidence of special rituals on skeletons, and so on. The following elements are to be considered when discussing deviant burials: 1) location of a grave, 2) construction of a grave, 3) spatial orientation, and 4) body treatment.

When it comes to the deviant burials in medieval or modern European cemeteries, atypical cases are usually associated with vampires and witches. In Lithuania, unusual graves are sometimes associated with Pagan relics and ethnography. Deviant burials could also be accorded to outcasts of the community: criminals, people who have committed suicide, or those who have not been baptised. In other cases, a possible deep faith of the deceased is emphasised. Recently, a new field of research – 'judicial archaeology' – has emerged, in which it is sought to explain unusual burials as a possible punishment for criminals rather than a magical act.

It can be concluded that the number of deviant burials discovered in the analysed medieval cemeteries was not that high. Some cases may indicate a different perception of the assessment of a deceased person, but there are few

of them (except for beheading). The other cases can often be simply explained practically. For example, the stones could be related to wooden constructions of the grave, various pathologies determined the distinctive positioning of the body, the outcasts of the community (criminals or suicides) could be buried in a more secluded place, and so on. Of course, one can identify the relics of Paganism in unusual burials, especially in cases when the deceased was interred on the side or in a prone position.

Keywords: Medieval Vilnius, cemetery, deviant burials, Christianity, archaeology.

Ірма КАПЛУНАЙТЕ

доктор історії, науковий співробітник,
Інститут історії Литви (Литва, Вільнюс)
irma.kaplunaite@gmail.com
[https:// orcid.org/0000-0002-4406-8248](https://orcid.org/0000-0002-4406-8248)

ДЕВІАНТНІ ПОХОВАННЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ВІЛЬНЮСІ: СВЯТІ ЧИ ЗЛОЧИНЦІ?

Християнські цвинтарі відрізняються певними типовими похоронними обрядами. Деякі з них характерні для цієї релігії, інші поширені і відомі ще з кам'яного віку. Однак у всіх християнських похованнях Європи завжди трапляються незвичайні, іноді звані девіантними (або атиповими); вони відрізняються від інших поховань і їх винятковість може проявлятися у різних похоронних елементах. Перші відмінні риси, які спадають на думку під час проведення археологічних досліджень християнських поховань, – це обезголовлення чи поховання в положенні лежачи на животі. Також існує ще безліч можливих відмінних рис, які слід враховувати. Це можуть бути поховання в незвичайних місцях (відокремлені ділянки цвинтаря), поховання у нетрадиційному положенні, обезголовлення, відсутність кінцівок, наявність гострих предметів усередині тіла, каміння або монети в роті, братські могили, поховання з камінням, кремація на місці поховання (часткова кремація), сліди злочинів чи тортур, присутність свідчень особливих ритуалів на скелетах тощо.

Під час досліджень девіантних поховань потрібно враховувати такі елементи: 1) розташування поховання, 2) влаштування могили, 3) просторова орієнтація та 4) дії з тілом покійного. Стосовно девіантних поховань на середньовічних європейських цвинтарях, то нетипові випадки, зазвичай, пов'язані з вампірами та відьмами. У Литві незвичайні поховання іноді асоціюються з язичницькими реліквіями та етнографією. Девіантні поховання могли належати ізгоям суспільства: злочинцям, самогубцям чи нехрещеним. Інколи наголошувалося на можливій глибокій вірі померлого. Останнім часом виникла нова сфера досліджень – «судова археологія», в якій незвичайні поховання намагаються пояснити можливим покаранням для злочинців, а не магічною дією.

Можемо дійти висновку, що кількість девіантних поховань, виявлених на аналізованих середньовічних кладовищах, не була дуже великою. Деякі випадки можуть свідчити про інше сприйняття оцінки померлої людини, але їх небагато (крім обезголовлення). Інші інциденти часто можемо пояснити суто практично. Наприклад, каміння могли бути пов'язані з дерев'яними конструкціями могили, різні патології визначали своєрідне розташування тіла, ізгої суспільства (злочинці чи самогубці) могли бути поховані у більш віддаленому місці і т. д. Звичайно, можна виявити релікти язичництва і в незвичайних похованнях, особливо у тих випадках, коли покійного ховали на боці або у положенні лежачи на животі.

Ключові слова: *Середньовічний Вільнюс, цвинтар, девіантні поховання, християнство, археологія.*

Introduction

Christian cemeteries are distinguished by certain typical burial rites. Some of the rites are characteristic of this religion, while others are common and have been known since the Stone Age. However, in all the Christian burial sites across Europe, there are always some unusual graves, sometimes called deviant (or atypical) burials; they differ from other graves and their exceptionality can occur in various burial elements. Several main criteria of unusual burials, which can be traced archaeologically, are distinguished: decapitation, prone burials, and reopened burials. Unusual burials are sometimes attributed to contingency, but this is unlikely in such a conservative process as a funeral. That is why exclusivity is no longer considered a coincidence. Although a question remains, what it may be associated with, especially, if there is no historical record in regard to burial features of the period.

Alongside decapitation, graves of vampires and witches are often mentioned first when it comes to the deviant burials in medieval or modern European cemeteries. For example, in Central Europe (especially Poland), atypical cases tend to be associated with vampires and witches, especially when the deceased is buried without a head. In Lithuania, unusual graves are sometimes associated with Pagan relics and ethnography. Deviant burials could also be accorded to outcasts of the community: criminals, people who have committed suicide, or those who have not been baptised. In other cases, a possible deep faith of the deceased is emphasised. The explanation may, in some cases, be more straightforward. Attitudes towards the subject are changing as new hypotheses in regard to deviant burials arise.

The body treatment is often the focus of studies analysing deviant burials. In this paper, however, other burial elements will be discussed as well, including 1) location of the grave; 2) construction of the grave; 3) spatial orientation; 4) body treatment. Various deviations detected in medieval funerary monuments in Vilnius, the circumstances of their emergence and their possible meaning to the past community will be discussed here. Furthermore, attention will be drawn to

an issue, which is symbolically raised in the title, what kind of people 'deserved' an exceptional burial: saints or criminals?

State of the research

During recent decades, a great deal of attention started being paid to deviant burials in Europe, generating separate volumes with articles dedicated to the subject (for example, Murphy, 2008). In earlier foreign literature, distinctive burials were often associated with the fear of the dead or simply clumsy mortuary practices; however, in recent decades, this phenomenon started to be analysed through a much broader context (Gardeła, Kajkowski, 2013: 781). Two main 'camps' can be distinguished in the historiography. One argues that distinctive burials should be primarily associated with vampires and witches; the other emphasises that each case should be treated individually, and consider that unusual burials may be of individuals convicted of a crime (for a detailed discussion of the historiography and approaches see (Gardeła, Kajkowski, 2013: 780–796)). Recently, a new field of research – 'judicial archaeology' – has emerged, in which it is sought to explain unusual burials as a possible punishment for criminals rather than a magical act (for example, see PhD thesis (Mattison, 2016)). Even in the Polish literature, which for a long time associated deviant burials primarily with vampires and witches (i.e. the fear of the dead), a tendency has been growing to talk about the possibility of a particular treatment in the burial of judicial offenders (Gardeła, Kajkowski, 2013: 781). It is stressed that, in some cases, individuals convicted of a crime were even buried in a separate cemetery¹. Eventually, however, they began to be buried alongside the rest of the community, but in a more exclusive way: decapitation and removal of limbs being a common feature of these burials (Mattison, 2016).

Of course, at least in some cases, explanations can be more straightforward and 'down to earth'. Therefore, objective reasons that have nothing to do with magic or crime should also be taken into account. All of these possible explanations will be discussed further in the article.

Although in European studies deviant burials are being studied from various perspectives, in Lithuania this topic is still relatively poorly researched. This may be due to the fact that in Lithuania Paganism prevailed up until 1387 when the country was officially baptised as a Catholic state. Cremation was the predominant practice in Pagan burial customs, which makes it extremely difficult to archaeologically discern possible evidence of deviant burials among the cremated remains. Although the tradition of inhumation may have been used in Lithuania

---

¹ In England, from at least the 8th century, criminals, unbaptised people and suicides were not buried in community cemeteries. Sometimes, they would be buried separately in places known as execution cemeteries (Riisø, 2015: 52).

before the official baptism², this particular burial method definitely set in only after 1387. Since the country underwent a long process of Christianisation, as late as the 16th and 17th centuries, various deviations from Christian burial traditions (for instance, the placing of coins in the grave) are often associated with relics of Paganism (for example, Urbanavičius, 1994).

As far as the research on atypical burial in Lithuania is concerned, two authors, G. Vėlius and E. Svetikas, who have paid a little more attention to it, should be mentioned. In 2010, an article by G. Vėlius was published on the topic of atypical burial and Lithuanian medieval cemeteries (Vėlius, 2010: 62–73). The author focused on the distinctive burials discovered in the Kriveikiškis burial ground in Kernavė, where he discussed such deviations as decapitation, prone burial, and burial on the side, and sought to explain what such burials might be associated with. G. Vėlius concluded that the totality of the exceptional cases reflects the continuity of Pagan burial traditions, certain customs and rituals; he found explanations for some of the unusual instances in ethnography, also highlighting the possible fear of the dead and the associated desecration of the remains (Vėlius, 2010: 72–73).

The work by E. Svetikas emphasises the impact of Christianity on various aspects of burial. When discussing distinctive burials found in Alytus, the researcher relates them to deep faith and the graves of clergy (Svetikas, 2003). For example, E. Svetikas interprets the dead buried on their side or in a sleeping posture, as very pious, repentant sinners (Svetikas, 2003: 151). He also associates the cases of the dead laid in a prone position or on their stomachs, with their legs bent or crossed, with their arms stretched forward, with the graves of extremely pious people, perhaps even monks or saints (Svetikas, 2003: 151).

No other detailed studies of deviant burials have been published in Lithuania. Usually, such cases are only mentioned in the description of any given burial site³ but are not examined more thoroughly. Surprisingly, there is a particular lack of such knowledge regarding Vilnius. This may be due to the fact that most of the studied funerary monuments are dated to later periods, while early burial grounds (dating back to the 14th century) are very rare. In addition, generally more attention is paid to other research issues, especially chronology and denominational affiliation.

Sources of the research

This paper examines the earliest Christian inhumation burial sites⁴ in Vilnius (those that house the remains of newcomers as well as local neophytes), dating

---

² See the discussion (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 16–53).

³ For instance, distinctive cases that have been identified in the Karmėlava burial ground of the second half of the 14th–16th century (Rickevičiūtė, 2003: 161–228).

⁴ The cremation of the dead is characteristic of Paganism; however, no Pagan burial place has been found in Vilnius.

back to the 13th–15th centuries. The paper covers material that was collected from several burial grounds, of which the choice was determined by the situation with research in Vilnius.

When talking about medieval Lithuania, it should be noted that the study of burial rites here is very problematic. This period encompasses the country's transition from Paganism to Christianity. Vilnius was first mentioned as the capital in a letter written by Lithuanian Grand Duke Gediminas in 1323 (Gedimino laiškai, 2003). However, archaeological evidence shows that the city began to emerge earlier, in the second half of the 13th century (Vaitkevičius, 2010: 63–65). Paganism remained predominant here up until the official Catholic baptism in 1387. Nevertheless, communities of several different religions (local Pagans, as well as newcomer Catholics and Orthodox) coexisted in the city from the very beginning⁵. The grand dukes of Lithuania understood the benefits brought by Christians from the East and the West. It must be emphasised that the Orthodox believers (just like Catholics) did not come to Vilnius seeking the Christianisation of the country. The settling of Christians in Pagan Vilnius should be connected with the need to develop the economy and trading maybe even the military capability of the state rather than spreading Christianity. The arrivals also brought the tradition of inhumation burial.

Although the earliest burial places for Catholic and Pagan communities in Vilnius have not been identified as of yet, a burial ground was discovered in the centre of the so-called Civitas Rutenica⁶ that housed the remains of Orthodox believers (Fig. 1: 1). Nowadays, this location falls within Bokšto Street. For now, this is the earliest burial monument known in Vilnius. It dates back to the last decades of the 13th century and the beginning of the 15th century. This burial ground is one of the rare monuments that have been fully investigated. The results obtained during excavations provide a great deal of information about medieval funerary traditions⁷. The burial ground was found to contain a large number of burials (533 in total). Although confessional affiliation has been a subject of discussion, the burial ground displays features that can be recognised as belonging exclusively to the Christian tradition. These include inhumation, burial in a supine position, east-west orientation (head to the west), the use of wooden coffins or coffin-like structures, grave goods consisting of jewellery but no weapons or tools, the burial of children in an identical manner as adults, burial on several horizons, one on top of another.

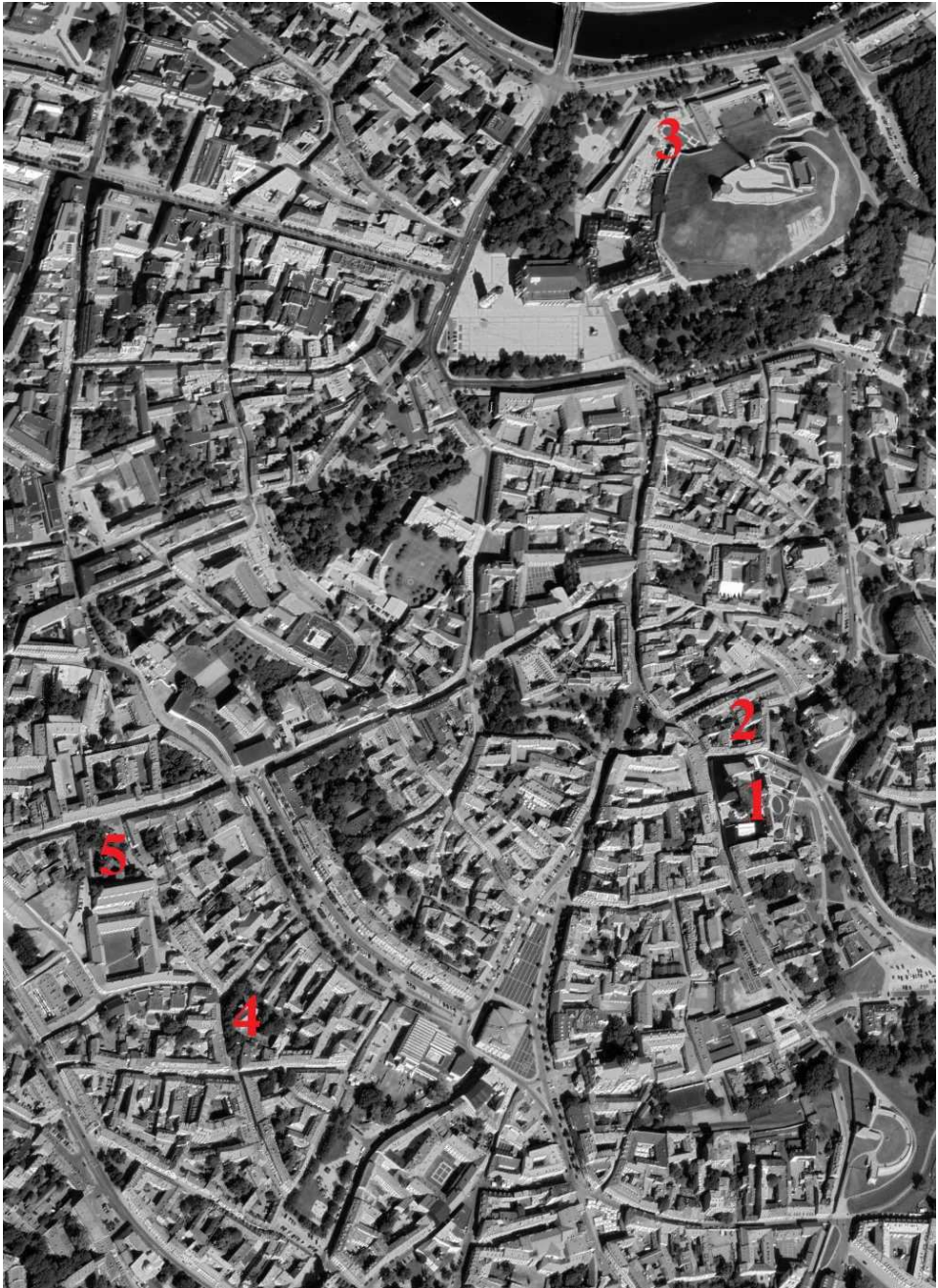
Another burial ground, the material of which will be referred to in this study, is located on Latako Street, nearby Bokšto Street (Fig. 1: 2). This is the graveyard

---

⁵ For more on the Orthodox and Catholic communities in Vilnius (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2016: 75–98).

⁶ For a study of this burial site in English (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2022).

⁷ All the material is systematised (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020).

Fig. 1. Plan of Vilnius. Google Earth Pro. (Additions by I. Kaplūnaitė). 1. The burial ground in Bokšto Street 6. 2. The burial ground in Latako Street. 3. The church of St. Anna-Barbara. 4. The church of St. Nicholas. 5. Monastery and church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary

of the St. Nicholas Orthodox Church, where 141 burials have been investigated. The burial ground dates back to the period after 1387. Unfortunately, research material has not been published yet, and archaeological reports are incomplete (Gendrėnas, 1982; Gendrėnas, 1983).

There were also several other Catholic graveyards in medieval Vilnius: near St. Anna–Barbara Church⁸, St. Nicholas Church⁹ and (a Franciscan) the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church¹⁰ (Fig. 1: 3-5). Unfortunately, these have been poorly researched. Furthermore, burials located close to St. Anna–Barbara church, which also fall within the territory of the Vilnius castles, have been disturbed during construction (Tautavičius, 1959). Graveyards of St. Nicholas and Franciscan churches were in use for a considerable amount of time, as such, their chronology covers the period up to the 17th century (Daminaitis, 1998; Vaicekauskas, 1994). Unfortunately, the results of archaeological research on these burial sites are problematic as the information provided in the reports does not contain any evidence of distinct burials.

Due to the lack of material from medieval Vilnius, information from other burial grounds will be used for comparison in this study. These are burial sites that are located further away from Vilnius, or funerary monuments dating from a slightly later period, where distinct burials have been found just like in burial grounds in Vilnius. The first case study is from Kriveikiškis burial ground in Kernavė. The chronology of this burial site matches the burials found in Bokšto Street, dating from the mid-13th century to the year 1390 (the year Kernavė was burnt down). A total of 292 burials have been investigated in Kriveikiškis (Vėlius, 2005). This particular burial ground is included in this study not only because of the similar chronology but also because the material and burial features are very similar, almost identical, to those of the burial ground on Bokšto Street. It is thought that the burial ground in Kernavė may have also contained burials of the Orthodox believers who lived in Pagan Lithuania. Whilst the denominational affiliation is still raised for debate (e.g. Vėlius, 2009: 265–272), it can be argued that burial features which dominate at the Kriveikiškis burial site are those of the Christian tradition (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 44–45).

The discussion also refers to archaeological material collected at the burial ground of Alytus, which was used after the baptism of Lithuania, up until the 17th century. A total of 1152 burials have been discovered here (Svetikas, 2003). This particular burial ground is mentioned in the study not only because it is well-researched, but also because the point of conversion of local Pagan Lithuanians to

---

⁸ Dated after 1387 - 17th century, with 60 investigated burials (Tautavičius, 1959).

⁹ Dated to the 15th-17th century; about 80 graves have been investigated, most of them disturbed (Dzikas, 1988; Daminaitis, 1998).

¹⁰ Dated from the 15th to the mid-17th century; 1496 burials have been investigated, most of them disturbed (Vaicekauskas, 1994; Vaicekauskas, 1998; Sarcevičius, 1996; Žukovskis, 2011, 2012).

Catholicism can be observed in the burial record. In other cases, archaeological material points to newcomer Christian communities.

Deviant burials

Although the first distinctive features that come to mind when conducting archaeological investigations in Christian burials are decapitation or burial in a prone position, there are many more possible distinctive features to consider. These could be burials in unusual places (isolated areas of a cemetery), burials in unusual positions, decapitations, cut-off limbs, presence of sharp objects within the body, stones or coins inside the mouth, mass graves, stoned burials covered with stones, cremation in an inhumation site (partial cremation), crime, torture, evidence of special rituals on skeletons, and so on. This extensive list can be broken down into main groups where evidence of special treatment may be apparent: location of a grave, construction of a grave, spatial orientation, and body treatment. All these groups will be discussed below, not only presenting the identified distinctive features, but also trying to determine what may have led to their occurrence in different cases, and the possible meanings of these features for the community.

Fig. 2. The north-south direction of the dead buried in the burial ground in Bokšto Street. Graves nos. 463 and 464. (Photo by I. Kaplūnaitė)

The location of graves

Firstly, various deviations are examined through consideration of the location of burials. Two variants become apparent in the study of burial locations: either the grave is central, surrounded by other graves, or vice versa, the grave is located further away from others. In the first case, the central grave could belong to a person of exceptional status, a representative of the elite or a clergyman. However, if a cemetery has been in use for a long time, it is difficult to trace the presence of central graves, which makes the cases of isolated graves more straightforward.

Several groups of graves were found within the burial ground on Bokšto Street, which were situated further away from the centre (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 130–132). Furthermore, these graves were orientated in other than the east-west direction (Fig. 2). All other burial elements correspond to the features of the remaining graves within the burial ground. Most individuals buried here were over 40 years old, which is considered quite mature for the period in question. Most of the dead had various fractures, bruises, hernias, arthritis, inflammations, and especially poor state of teeth. Perhaps, these people were part of the same community, but for some reason were rejected. Possibly, they were criminals, non-baptists or have committed suicide. It is known that outcasts were excluded from being buried on the holy ground. Criminals may have simply been buried at the site of their execution (Riisøy, 2015: 71–72). For example, small clusters of graves have been found within the 11th and 13th city limits of Kyiv (Ivakin, 2012: 631). Such graves are associated with idolaters, suicide victims or witches who could not be buried in Christian cemeteries (Ivakin, 2012: 631).

In the case of Bokšto Street, the distinct burials may also be associated with idolaters or witches, who could not be buried in a Christian cemetery. Or perhaps, they are criminals, who were buried a little further from others, down the slope. Graves of outcasts often exhibit certain distinctive features, such as being interred in a prone position, with their hands tied, or their heads decapitated, and so on. However, the main feature of the distinctive graves in Bokšto Street is their location, as well as the orientation of some of the remains in other than the east-west direction. The remains, on the other hand, do not exhibit any evidence of execution, or any other elements of burial that would immediately stand out. The question of the choice of the location, therefore, remains unsettled. As the eastern boundary of the burial site coincides with the edge of the steep slope towards the Vilnia River, another possibility remains: maybe these graves were originally placed next to other graves at the top of the slope during the period of use of the site, but eventually collapsed along with a mass of soil.

Isolation of certain burials has not been recorded in other of the examined cemeteries. As G. Vėlius points out, the surroundings of churchyards have been poorly studied archaeologically. As such, little data is available regarding the people who were buried outside the church limits (Vėlius, 2010: 68). This could

be caused by specifics of research, whereby in most cases, only a part of a given burial sites would have been investigated, with their boundaries remaining undetermined. These reasons do not allow us to talk about burials situated outside the limits. However, the burial ground on Bokšto Street is an exception.

In terms of the placement of graves, it has been observed that graveyards of Western European churches tend to have a higher concentration of graves in more 'prestigious' locations. The north side of churches tends to be used for the burial of suicide victims and unbaptised children (Dawes, Magilton, 1980: 10). Unfortunately, in the case of the burial ground of Bokšto Street, no Orthodox church has been found (just as in the case of Kriveikiškės in Kernavė). Thus, the study of the specifics in choosing the location for graves is not possible. In the case of medieval England, it has been observed that the western part of a church or churchyard was often allocated to children's graves (Gilchrist, 2012: 206). Interestingly, such areas with a high concentration of children's graves have been also discovered in both Bokšto and Latako streets. For instance, several graves of children aged 1–10 years old were uncovered on the south-eastern side of the Bokšto Street burial ground (nos. 236, 243-245, 248, 249, 253, 255). However, adult individuals were also buried among them. In the burial ground of Latako Street, the remains of poorly preserved infant skeletons were discovered in a concentrated group on top of a steep slope (a possible margin of the burial ground) (Gendrėnas, 1983: 15). Such clusters may be regarded as deliberate placement of children's burials in isolated locations. However, at least in the case of Bokšto Street, remains of adults were found buried among the children; also, more graves containing children were found scattered throughout the cemetery alongside other burials containing individuals of varying ages and sexes. Could these groups of children's burials be related to epidemics and their deaths occurred concurrently?

The construction of graves

Another element is the arrangement (construction) of the grave. A distinguishing feature of Christianity is a unified burial when modesty and simplicity of the grave symbolise the strength of faith¹¹. Wooden coffins or wooden constructions were used in the medieval period as well as crypts (these were found in the burial ground in Latako Street). No major deviations regarding the arrangement of graves in the archaeological material of Vilnius have been identified except (again) in the case of the burial ground in Bokšto Street. A distinguishing feature notable throughout the burial ground is the abundance of stones (found in a quarter of all of the excavated burials). They were found to have been placed above the graves, directly on the remains, or around them. Such significant amounts of stones have not been encountered in any other Lithuanian cemetery, although

---

¹¹ In Christianity, modest grave goods and coffins were considered the best gift from the living to the dead (Gilchrist, 2015: 394).

plenty of similar instances are known from countries. The presence of stones has been interpreted in different ways; for example, as a means of distinguishing and marking the grave (Gilchrist, 2015: 383). Stones are frequently encountered in the 9th–12th century graves in England, both as single pieces and in groups placed under the head, on either side of the head, on the body, and on top of the feet (Gilchrist, 2015: 383). Stones may also have been placed for protection (Schofield, Vince, 2003: 187). In some cases, stones were placed under the head, acting as a pillow. Such instances are known from medieval Kyiv, where 'stone pillows' are associated with the burials of monks (Ivakin, 2012: 633). The use of stones is often linked with the construction of graves, that is, stones were placed to support a coffin, to hold it in place (especially when planks were used without nails). It is also believed that stones were placed to support the jaw of the deceased or the whole head so that it would lie in a straight easterly direction (Gardeła, Kajkowski, 2013: 789). The stones may have served as protection against animals or grave robbing. Of course, the presence of stones in graves is also sometimes associated with vampires or witches; however, such graves are commonly not only laid with stones but would also exhibit other unusual features, such as decapitation or prone positioning of human remains (Gardeła, Kajkowski, 2013: 788–789). In such cases, stones would be laid in the place of the head, while the removed head would rest by the feet, and so on.

In the burial ground of Bokšto Street, the presence of stones is mostly linked with the construction of the grave pit and coffin; in most cases, stones were found together with wooden constructions (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 152–166). These graves do not stand out in any other way. Therefore, we would not tend to associate graves containing stones with the fear of the dead and the desire to bury anyone particular in an exceptional way. If this was the case, at least a quarter of those buried in Bokšto Street should be considered exceptional.

There is only one grave (No. 226) on Bokšto Street that was found fully encircled by stones (Fig. 3). A man aged 40–49 was buried here in an east-west direction. His legs were slightly bent. Perhaps this is the burial of a prominent member of the community, in which case the stone framing could have had some symbolic meaning to them. Encircling or framing with stones is a frequently encountered phenomenon in Western European burial sites, as well as Yotvingian lands, in the vicinity of Novgorod, and in the southern areas that were inhabited by the Slavs. Stones were also used in graves in Masovia¹², territories of the Yotvingians (Kviatkovskaya, 1998: 40), and elsewhere.

Thus, while earlier literature often attempted to associate the presence of stones in graves with rituals or magic, today, explanations suggest more practical

---

¹² Here, graves built with stone contained rich deposits of grave goods such as weapons, jewellery and tools (Buko, 2007: 414–421).

use of stones: as support of the coffin, the body, acting as a marker on the ground level, or as protection against grave robbers (Gardeła, Duma, 2013: 322).

Fig. 3. Grave No. 226 in Bokšto Street. (Photo by R. Jonaitis)

Spatial orientation

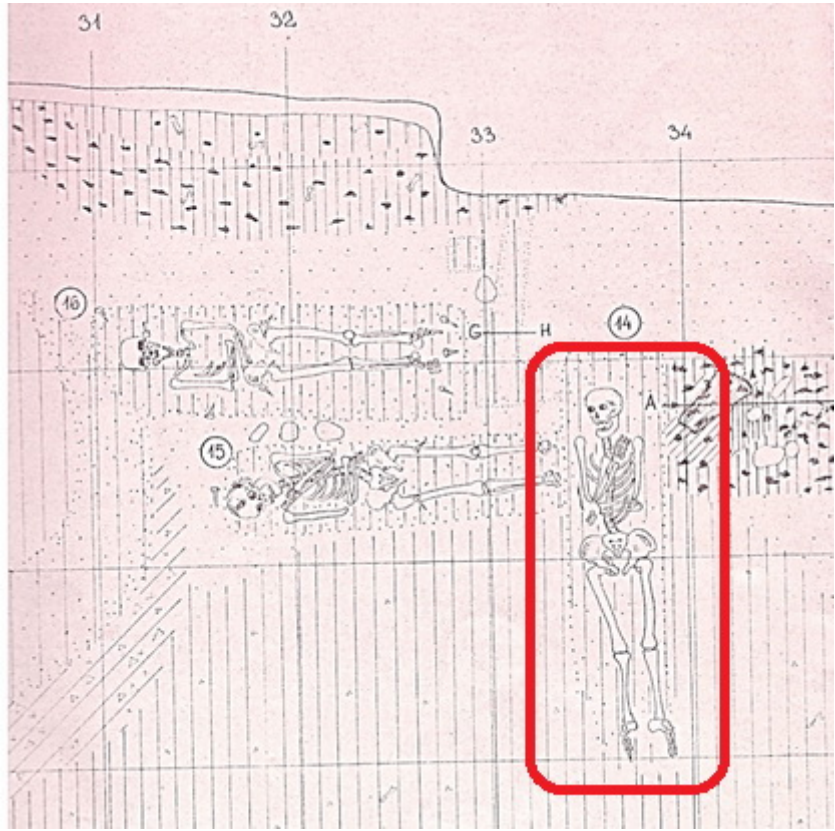
One of the most reliable criteria for Christian burial rites is the east-west orientation of the remains; this is perhaps the most important requirement of the biblical canon (Vojtechovich, 2019: 98). Slight deviations can occur, usually caused by the changing position of the sun at different times of the year or the topography of a burial site. Cases in which the deceased were buried in other directions, however, occur in probably all the medieval burial grounds that have been studied. Evidence of irregularities in burial rites has been found in graves containing individuals of different ages and sex, as well as in churchyards and chapels. Thus, the question remains as to why the deceased would have been buried in a distinct manner and what this may have symbolised for their community. It is noticeable that the requirement of the east-west orientation of burial was not yet fully consolidated, especially in the early stages of Christianity; the following of this specific orientation is more typical of later burial grounds. For

instance, as M. Ščavinskas points out, in the cultural space of Kievan Rus', adherence to the canonical rule of burial was not firmly established until the late Middle Ages (Ščavinskas, 2018: 62).

The burial ground on Bokšto Street demonstrates a precise orientation of the deceased in accordance with the canon: in 97% of all graves where the orientation of the deceased has been established, the east-west direction (between 216° and 323°) dominates. The only graves that fall out of context are those described above, which were located away from the centre of the burial site. As mentioned earlier, they may be associated with the outcasts of the community, in this way explaining other than east-west orientation. Apart from these graves, one more burial, which was located in the main part of the burial ground, was oriented in a different direction than the rest. Here (grave No. 110), a child aged 3–5 years was buried, oriented in a south-north direction, with the head facing south. Furthermore, the legs of the deceased were bent slightly at the knees (at an angle of about 130°). About 40 cm deeper below the child's burial, another grave was found, containing a man over 50 years old. His remains faced the (traditional) east-west direction. The child's burial was situated in the area of the man's thighs. It remains unclear whether the two individuals were related and why the child was buried in a south-north direction.

In comparison, another differently oriented burial (No. 153) was found in the Kriveikiškis burial site in Kernavė. Here, the deceased, a male (?) aged 15–17, was found facing east. He lay on his right side, with arms folded at a right angle and legs slightly apart (Vėlius, 2005: 32). Priests were sometimes buried in the opposite direction so that they remained facing the people even after death; for instance, a grave in the Kernavė burial ground (end of the 14th–17th century) was discovered to contain a person who was a priest (evidenced by the remnants of a chasuble). He was buried with his head facing east (Vėlius, 2005: 32). However, individuals buried in Kriveikiškis and Bokšto Street, who were facing a different direction than the rest, appear to be too young to be priests. Moreover, their graves are notable for other distinctive features. It should be mentioned that in one grave (No. 14), found in the burial site on Latako Street, a man aged 40–45 was buried with his head facing north-west (Gendrėnas, 1982: 76) (Fig. 4). This particular burial was located in the centre of the burial monument. No further deviations were observed in this burial. As such, the possibility remains that a distinguished person, perhaps a clergyman, was buried here.

Regarding the burial ground in Latako Street, it is noteworthy that most of the graves were oriented towards the east-west. Researcher O. Valionienė found that the variance totalled 15° and could be related to the church that once stood here, i.e. the graves would have been oriented in relation to the church, of which the nave followed the direction of the street at that time (Valionienė, 2015: 11). The lack of landmarks, especially in the case of funerary monuments located in a non-urbanised environment, could often be the reason for the less-than-precise orien-

Fig. 4. Grave No. 14 in Latako Street. (Photo by G. Gandrénas; source: Gandrénas, 1982, drawing no. 5)

tation of graves. Urban burial sites had clearer landmarks, such as cult buildings and the street network. However, this could nevertheless lead to error, just as in the case of the burial site on Latako Street.

Body treatment

Studies of deviant burials usually focus on the treatment of the buried body. In this study, the following aspects will be discussed: cremation/partial cremation in inhumation burials, decapitation, removal of particular limbs, and the position of the body within a burial. First of all, it must be noted that grave goods will not be a subject of discussion in this particular study. It was assumed that in the Christian tradition, grave goods were no longer deposited into burials (with the exception of jewellery and items of clothing); however, a consensus has been reached in modern historiography regarding the presence/absence of grave goods as not being directly linked to Paganism/Christianity and admitting that the grave of a Christian can be as rich as that of a Pagan (Garcia, 2017: 11–14).

Regarding burials containing cremated or partially cremated deceased that have been placed within an inhumation burial, it should be noted that no such case has been observed in any of the cemeteries in Vilnius city. All the instances examined were exclusively inhumation burials. This is hardly surprising, as cities usually have more precise burial procedures and maintenance. Furthermore, more members of the clergy may have been around to ensure a uniform funeral liturgy¹³.

One of the most archaeologically obvious deviations is the removal of a head or limb. As was already mentioned, this is primarily associated with the fear of the dead, witch and vampire burials. More recently, however, the possibility of punishment has been raised. There are very few cases containing evidence of beheading or decapitation in the record of medieval burial grounds of Vilnius. Two burials can be distinguished: these were excavated inside the church of St. Anna-Barbara. Grave No. 21 housed an individual, who was buried with his hands twisted, head cut off and tucked under his shoulders (Tautavičius, 1959: 120). In another grave (No. 20), the legs of the deceased were cut off to the knees, and his shinbones and foot bones were placed on top of his femurs (Tautavičius, 1959: 120). Perhaps, these two cases can be associated with the fear of the dead. Unfortunately, no further evidence has survived. Also, it has not been established whether such desecration of the remains was committed at the time of burial or only later (perhaps the graves were unearthed?). Thus, any broader conclusions remain unattainable.

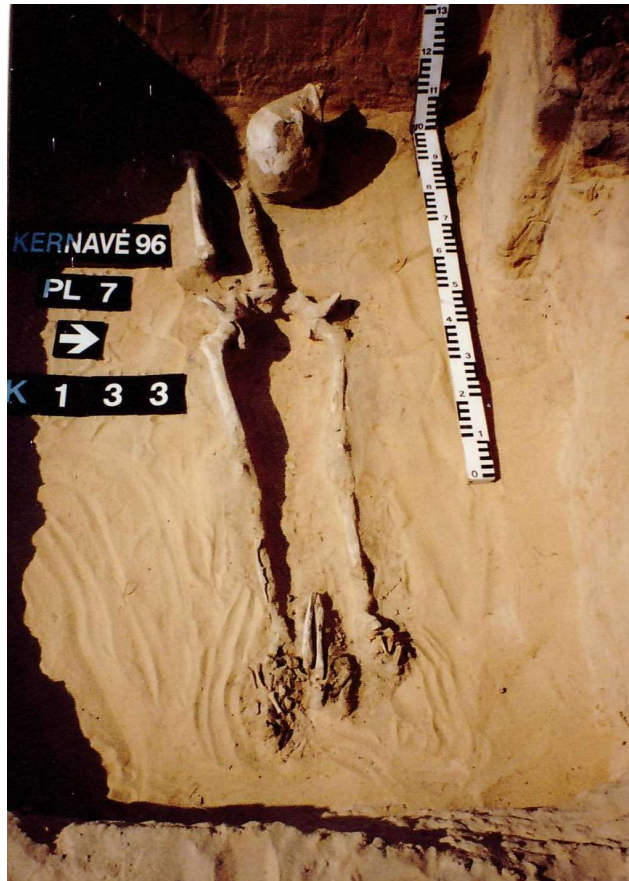
On Bokšto Street, grave No. 174 was found to contain a 25–30 year old man; both his hands were cut off prior to his death and were placed in an anatomical position during the burial. Taking into account the relatively young age of the deceased and the lack of other pathological lesions, a possible case of execution has been suggested (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 515). This grave was located among other graves and no further signs of exclusivity has been identified. As was already mentioned above, the practice is known in Europe whereby the offender would have been buried with the rest of the community after the execution, without other evidence of any distinctive features.

An exceptional grave was discovered in the burial ground in Kriveikiškis. Grave No. 133, was found to contain the remains of a 45–50 year old female with her head removed and her hands cut off at the elbows (Vėlius, 2005: 39) (Fig. 5). It seems that the head and hands were cut off after the death, before the burying of the body. According to the author of the research G. Vėlius, possibly, the head was cut off during a magical act after death (Vėlius, 2005: 39–40). In the literature, such burials are usually referred to as vampire graves (Kajkowski, 2013: 177). It was believed that the decapitation could somehow contain someone with

---

¹³ In Poland, for example, the clergy were obliged to participate in the burial process from as early as the 13th century and to oversee the adherence to the ritual (Buko, 2007: 399).

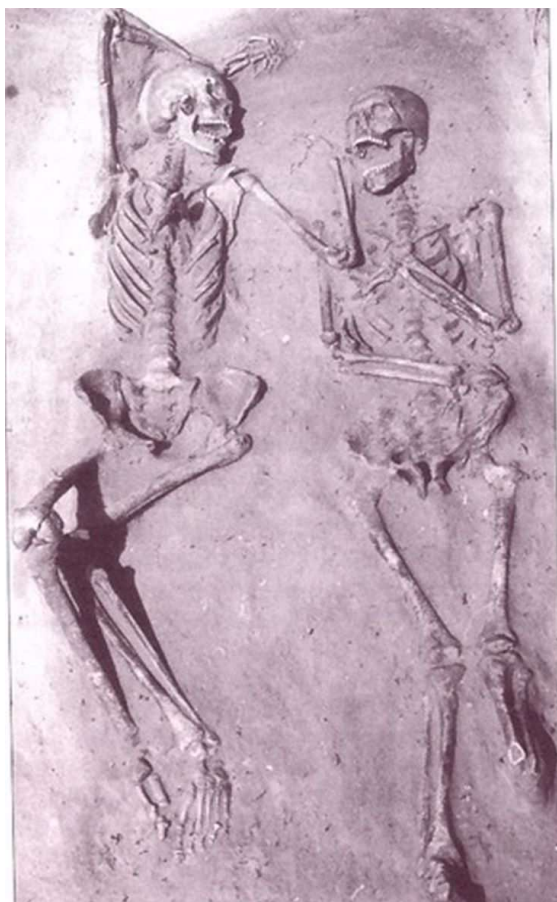
magical powers, who might pose a threat to the living after death (Kajkowski, 2013: 177–178). Another possible explanation suggests that perhaps, this burial should be considered in the context of judicial practices. Especially because this burial does not contain objects such as stakes or other sharp implements, which are often found in the graves of alleged witches. The severing of hands and the head can then be considered as a punishment: partial quartering. It should be noted, however, that the deceased in Grave No. 133 was buried with fancy earrings, next to the others rather than in an isolated location.

Fig. 5. Grave No. 133 in Kriveikiškis burial ground. (Photo by G. Vėlius; source: Vėlius, 1997: 147)

Cases have been discovered in medieval cemeteries whereby skulls were turned over, moved from their original position, and some bones were missing. However, such alterations to skeletal remains could have happened due to later disturbance (or during the descent of the remains into a pit) rather than suggesting an act of symbolism.

Interesting cases can be detected during the examination of the position of the body. Usually, in the Christian tradition, the deceased is laid in a supine position, with the legs extended. However, the burial ground in Alytus contained cases wherein the deceased individuals seem to have been thrown into the grave

Fig. 6. Double burial containing a woman and a man, No. 84, in Alytus burial ground. (Photo by E. Svetikas. Source: Svetikas E. 2003. *Alytaus kapinynas: christianizacijos šaltiniai*, p. 152).

pit: their hands lay in different positions (for example, above the head) (Fig. 6), the legs of some individuals were bent; furthermore, it was often found that were thrown on top of each other (Svetikas, 2003: 151–153). Maybe, these cases could be associated with the burial of victims of crimes or linked with epidemics. One such instance of a group burial was investigated in Alytus. Here, three children, two teenagers and an adult woman (maybe a family) were buried together at the same time (Svetikas, 2003: 151).

One case was investigated in Bokšto Street, where a 40–49 years old woman (grave No. 347) was buried upside down (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 180). There were stones and the remains of a wooden coffin-like structure on both sides of the

Fig. 7. Female grave No. 347 in Bokšto Street. (Photo by R. Jonaitis)

deceased (Fig. 7). So, the woman may not have been pushed into the grave pit, but was buried properly, in a coffin. Such cases are traditionally associated with necrophobia or outcasts. Maybe it has something to do with superstition about vampires or witches. Another suggested explanation is completely opposite: perhaps, the woman was very pious and chose to be buried in such a position as a penance? It should be emphasised that this grave is much later than the others) graves in the burial ground, and dates back to the 2nd half of the 16th century¹⁴. This means that the deceased was buried in a cemetery that was no longer in use. Maybe, the community still held the memory of the cemetery that once existed here and chose this consecrated place purposefully.

Peripheral cemeteries are often found to be the places that contain burials with remains placed in a prone position. For example, eight such cases were investigated in Alytus: here, three women, four men and a child were buried in a prone position (Svetikas, 2003: 151). However, almost no such cases are known from

¹⁴ The burial was dated using the ¹⁴C method at the Poznan laboratory (Poz-52067), producing the date cal AD (2σ) 1484 (95.4%) 1648 (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 264).

graveyards. For example, from a total of 300 graves investigated within the Kernavė graveyard, not a single prone burial was uncovered (Vėlius, 2010: 67). Perhaps, this particular position could be considered as a relic of Paganism. As G. Vėlius noted, men are most often buried in this position; moreover, artefacts related to warfare dominate among the grave goods that are found in such burials (Vėlius, 2010: 68–69). Peripheral burial grounds containing individuals who were interred in a prone position revealed that the remains were buried in a respectful manner, among other members of the community. Therefore, it is likely that it was the warriors who were buried in a prone position (Vėlius, 2010: 68–69). Of course, the unusual position of the body could also be determined by the fact that the person may have been buried alive.

Three cases were found in Kriveikiškis cemetery where the deceased individuals were buried in a prone position, two of them laying partially on their side (Vėlius, 2010: 68). Burials nos. 86 and 142 housed the remains of a woman and a man, their graves were not distinguished by any other features, and no pathologies were found (Vėlius, 2005: 38). On the other hand, grave No. 155 contained a male, aged between 30 and 35 who, presumably, was murdered. Several fatal fractures of the occipital bone from blows to the head have been detected, the hands of the deceased rested on the bottom of the pit, his right leg was bent and he lay on the left one (Vėlius, 2005: 38). Thus, in this case, the man could have simply been pushed into the pit. The author of the research G. Vėlius, suggests that a criminal version of the murder cannot be ruled out (Vėlius, 2005: 38).

Normally, the legs of the deceased would have been extended for burial in medieval cemeteries; sometimes, they were folded or bent at the knees/knee. Several such cases are known from the burial ground of Alytus (Svetikas, 2003: 152). Burials containing individuals with fully or slightly bent leg or legs (sometimes, the bent leg was placed on top of the extended one) have also been found in another comprehensively researched Lithuanian burial ground in Karmėlava (Rickevičiūtė, 2003: 166). Children and adults of both sexes were found to have been buried in this way. The question is, what could have determined such positioning of the legs? One possible explanation is offered by the results obtained during the research on Bokšto Street. Here, eight cases were identified whereby the legs of the deceased (in most cases, one of the legs), were slightly bent at the knee. Notably, four of the individuals were diagnosed with various pathologies, inflammations, fractures, fractured fibula and ankles, and so on (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 177–180). Perhaps this was a reason for the particular positioning of the legs. Another interesting case was presented by the discovery of an adult male burial (No. 33*). His right leg was slightly bent, while his left was fully bent and lying under the right leg. It was identified by anthropologists that this is a grave of a disabled person (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 178). Maybe, this was the only possible position for his legs. These examples show that the pathologies of the deceased should be evaluated more carefully.

In total, two cases (graves nos. 226 and 390) where adult men were buried with their legs crossed were investigated in the burial ground on Bokšto Street. In the aforementioned grave No. 226, the remains were encircled with stones. In the other grave (No. 390), a male aged between 30 and 39 years was buried. Both men have been diagnosed with various pathologies (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020: 178). Perhaps, the articulation of the remains, again, has something to do with the physical condition of those men. Another possible explanation suggests that burials containing cross-legged remains may be associated with warfare. This is often how knights are depicted on tombstones in Western Europe. In addition, the sign of the cross can be recognised in the crossed legs. Perhaps, at least in one case (grave No. 226), an exceptional man - a warrior - was buried in the stone-framed grave with his legs crossed.

The last type of deviation to be discussed is burial on one side. Such cases are discovered quite often in medieval cemeteries. Burial on the side has been known since the Stone Age, only Christianity may have given it a different meaning. Two burials with the remains laid on the side are known from Bokšto Street, nine in Alytus (Svetikas, 2003: 150), and five in Karmėlava (Rickevičiūtė, 1995: 74). It should be noted that burial in a sleeping position is more typical of children's graves. Perhaps, it indicated a more special emotional connection with the little member of the family. Adults were also buried on the side. However, other explanations are possible here. For example, a female was found buried on her left side in the grave of Argļaičiai burial ground (Raseiniai district); it was determined that her right femur was grown into the pelvic bone (Svetikas, 2003: 150). So, the position could be determined by the health condition of the woman. In this case, too, it is necessary to consider the possibility of pathologies.

Conclusion

It can be concluded that the number of deviant burials discovered in the analysed medieval cemeteries was not that high. In the title, a provocative question was asked, which ones - saints or criminals - deserved an unusual burial? In reality, it seems, the truth lies somewhere in the middle. Some cases may indicate a different perception of the assessment of a deceased person, but there are few of them (except for beheading). The other cases can often be simply explained practically. For example, the stones could be related to wooden constructions of the grave, various pathologies determined the distinctive positioning of the body, the outcasts of the community (criminals or suicides) could be buried in a more secluded place, and so on. Of course, one can identify the relics of Paganism in unusual burials, especially in cases when the deceased were interred on the side or in a prone position.

A relatively small number of deviant burials is logical since they are associated with Christianity which maintains distinct burial customs. This is especially typical for Christian cemeteries in Vilnius that were used by the

newcomer communities of Catholic and Orthodox faith and, as such, do not exhibit any relics of Paganism. In addition, the funeral would have probably been supervised by clergy who could ensure a uniform burial tradition, at least in towns. For example, in the cemetery in Alytus there may be more deviations because local people (former Pagans) were buried here. So we can talk about the transition from Paganism to a new religion of Christianity. Commonly, deviant burials are seen to decrease in Christian cemeteries over time.

BIBLIOGRAPHY

- Войтехович А. *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X–XII вв.* Минск: Беларуская навука, 2019, 270.
- Buko A. *The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries–Hypotheses–Interpretations.* Leiden, Boston: Brill, 2007, 508.
- Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustran: Gedimino laiškai.* Sud. S. C. Rowell. Vilnius: Vaga, 2003, 420.
- Daminaitis V. 1997 m. Vilniuje, Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriuje vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 2978.* Vilnius, 1998.
- Dawes J., Magilton J. The Cemetery of St Helen-on-the-Walls, Aldwark. *The Archaeology of York. / General Editor P. V. Addyman, Vol. 12: The Medieval Cemeteries.* York Archaeological Trust for Excavation and Research, 1980, 136.
- Dzikas L. Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriuje tiestų inžinerinių trasų archeologinės priežiūros ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 1386.* Vilnius, 1988.
- Garcia M. *Burial practices in early Medieval Britain and their interpretation,* 2017. [https://www.academia.edu/3050844/Burial_Practices_in_Early_Medieval_Britain_and_their_Interpretation_\(2020-05-06\)](https://www.academia.edu/3050844/Burial_Practices_in_Early_Medieval_Britain_and_their_Interpretation_(2020-05-06))
- Gardeła L., Duma P., 2013. Untimely death: atypical burials of children in early and late medieval Poland. *World Archaeology,* 2013, vol. 45 (2), 314–332.
- Gardeła L., Kajkowski K. Vampires, criminals or slaves? Reinterpreting ‘deviant burials’ in early medieval Poland. *World Archaeology,* 45:5, 2013, 780–796. DOI: 10.1080/00438243.2013.849853
- Gendrėnas G. Vilnius, 1980–1981 m. 160 vietų Dailės instituto bendrabutis Latako g-vėje. Archeologiniai tyrimai. Ataskaita. Plotas Nr. 1. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 1606b.* Vilnius, 1983.
- Gendrėnas. G. Vilnius, 1980–1981 m. 160 vietų Dailės instituto bendrabutis Latako g-vėje. Archeologinė mechanizuotų žemės darbų priežiūra: Ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 1606a.* Vilnius, 1982.
- Gilchrist R. *Medieval Life. Archaeology and the Life Course.* Woolbridge: The Boydell Press, 2012, 336.
- Gilchrist R. Transforming medieval beliefs. The significance of bodily resurrection to medieval burial rituals. *Death and changing rituals. Function and meaning in ancient funerary practices.* Eds. J. Rasmus Brandt, M. Prusac, H. Roland. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 2015, 379–397.
- Ivakin V. Burial grounds and graves in medieval Kiev (10th to 13th centuries). *Rome, Constantinople and Newly converted Europe. Archeological and Historical Evidence.* Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, Vol. 1, 2012, 625–639.

- Jonaitis R., Kaplūnaitė I. *Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje. XIII-XV a. laidosenos Lietuvoje bruožai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2020, 586.
- Jonaitis R., Kaplūnaitė I. The Mediaeval Cemetery at 6 Bokšto St. The Orthodox Community's Social Arena in Vilnius. *Światowit*, 2021, LX, 97–111. DOI: 10.31338/0082-044x.swiatowit.60.6
- Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I. Panašūs ar skirtingi? Dvi krikščioniškos bendruomenės pagoniškame Vilniuje. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2016, XXXIII, 75–98. DOI: 10.15181/ahuk.v33i0.1497
- Kajkowski K., 2013. The Symbolism and Ritual Significance of the Human Head among the Pomeranians in the Early Middle Ages. *Motyw głowy w dawnych kulturach w perspektywie porównawczej: International Interdisciplinary Meetings 'Motifs Through The Ages'*. Vol. I. Bytów: Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie, 2013, 156–193.
- Kviatkovskaja A. *Jotvingių kapinynai Baltarusijoje (XI a. pab.–XVII a.)*. Vilnius: Diemedis, 1998, 327.
- Mattison A. *The Execution and Burial of Criminals in Early Medieval England, c. 850-1150: an examination of changes in judicial punishment across the Norman Conquest*. PhD thesis, University of Sheffield., 2016.
- Murphy E. Introduction. *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxford: Oxbow Books, 2008, XII–XVIII.
- Rickevičiūtė K. Karmėlavos kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 1995, t. 11, 73 – 103.
- Rickevičiūtė K. Karmėlavos senkapis (1998 – 2000 m. tyrinėjimai). *Lietuvos Archeologija*, 2003, t. 24, 161 – 266.
- Riisøy A. Deviant Burials: Societal Exclusion of Dead Outlaws in Medieval Norway. *Cultures of Death and Dying in Medieval and Early Modern Europe*. Ed. by Mia Korpiola and Anu Lahtinen. Collegium: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences. Vol. 18. Helsinki: Collegium for Advanced Studies, 2015, 49–81.
- Sarcevičius S. 1996 m. Vilniuje, Pranciškonų bažnyčios viduje ir šventoriuje, Trakų gt. Nr. 9, vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 2595*. Vilnius: 1996.
- Ščavinskas M. Baltų kariauninkų kontaktai su Kijevo Rusijos ir Lenkijos valstybėmis prasidedančios christianizacijos kontekste (XI–XIII a. pirma pusė). *Vakarykščio pasaulio atgarsiai*. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2018, 50–71.
- Schofield J., Vince A. *Medieval towns. The archaeology of British towns in their European setting*. London: A&C Black, 2003, 335.
- Svetikas E. *Alytaus kapinynas: christianizacijos šaltiniai*. Vilnius: Diemedis, 2003, 443.
- Tautavičius A. Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje 1957 – 1958 mm. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1959, 1(6), 115 – 134.
- Urbanavičius V. Lietuvių pagonybė ir jos reliktai XIII–XVII amžiais. *Liaudies kultūra*, 1994, 3, 1–7.
- Vaicekauskas A. 1997 m. Vilniuje, Trakų g. 9, vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 2938*. Vilnius: 1998.
- Vaicekauskas A. Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Trakų g. 9, Pranciškonų bažnyčios viduje. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 2352*. Vilnius, 1994.

- Vaitkevičius G. *Vilniaus įkūrimas* (Vilniaus sąsiuviniai, t. I). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010, 128.
- Valionienė O. Lietuvos miestų sakralinės erdvės struktūra viduramžiais ir naujaisiais laikais. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2015, 2014/2, 5–34.
- Vėlius G. Kernavė – "inovacinio kiemo galimybės"? *Lietuvos archeologija*, 2009, t. 35, 265–272.
- Vėlius G. *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV a.* Vilnius: Vilnius universiteto leidykla, 2005, 112.
- Vėlius G. Sugrįžtantys numirėliai: "netradicinė" laidosena Lietuvos Viduramžių senkapiuose. *Lietuvos istorijos studijos*, 2010, t. 25, 62–73.
- Žukovskis R. Šv. Mergelės Marijos ėmimo į dangų (pranciškonų) bažnyčios teritorijoje (Trakų g. 9/1, Vilniuje) 2010 metais atliktų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 5497*. Vilnius, 2011.
- Žukovskis R. Vilniaus senojo miesto su priemiesčiais (25504) Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčios (25024) aplinkos, Trakų g. 9/1, Vilniaus m., archeologinių tyrinėjimų 2011 metais ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 5871*. Vilnius, 2012.

REFERENCES

- Buko, 2007 – Buko, A., 2007. *The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries–Hypotheses—Interpretations*. Leiden, Boston: Brill. [in English].
- Daminaitis, 1998 – Daminaitis, V. 1997 m. Vilniuje, Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriuje vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. *Archaeological report, Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 2978*. Vilnius. [in Lithuanian].
- Dawes, Magilton, 1980 – Dawes, J., Magilton, J. (1980). The Cemetery of St Helen-on-the-Walls, Aldwark. *The Archaeology of York. / General Editor P.V. Addyman. Vol. 12: The Medieval Cemeteries*. York Archaeological Trust for Excavation and Research. [in English].
- Dzikas, 1988 – Dzikas, L. (1988). Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriuje tiestų inžinerinių trasų archeologinės priežiūros ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 1386*. Vilnius. [in Lithuanian].
- Garcia, 2017 – Garcia, M. (2017). *Burial practices in early Medieval Britain and their interpretation*. [https://www.academia.edu/3050844/Burial_Practices_in_Early_Medieval_Britain_and_their_Interpretation_\(2020-05-06\)](https://www.academia.edu/3050844/Burial_Practices_in_Early_Medieval_Britain_and_their_Interpretation_(2020-05-06)). [in English].
- Gardėla, Duma, 2013 – Gardėla, L., Duma, P. (2013). Untimely death: atypical burials of children in early and late medieval Poland. *World Archaeology*, (45 (2)), 314–332. [in English].
- Gardėla, Kajkowski, 2013 – Gardėla, L., Kajkowski, K. (2013). Vampires, criminals or slaves? Reinterpreting 'deviant burials' in early medieval Poland. *World Archaeology*, (45:5), 780–796. [in English]. DOI: 10.1080/00438243.2013.849853
- Gedimino laiškai, 2003 – Gedimino laiškai. (2003). *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans: Gedimino laiškai*. Sud. S. C. Rowell. Vilnius. [in Lithuanian, Latin].
- Gendrėnas, 1982 – Gendrėnas G. (1982). Vilnius, 1980–1981 m. 160 vietų Dailės instituto bendrabutis Latako g-vėje. Archeologinė mechanizuotų žemės darbų priežiūra:

- Ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 1606a*. Vilnius. [in Lithuanian].
- Gendrėnas, 1983 – Gendrėnas, G., 1983a. *Vilnius, 1980–1981 m. 160 vietų Dailės instituto bendrabutis Latako g-vėje. Archeologiniai tyrimai. Ataskaita. Plotas Nr. 1*. Archaeological report, Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 1606b. [in Lithuanian].
- Gilchrist, 2012 – Gilchrist, R. (2012). *Medieval Life. Archaeology and the Life Course*. Woolbridge: The Boydell Press. [in English].
- Gilchrist, 2015 – Gilchrist, R. (2015). Transforming medieval beliefs. The significance of bodily resurrection to medieval burial rituals. *Death and changing rituals. Function and meaning in ancient funerary practices*. Eds. J. Rasmus Brandt, M. Prusac, H. Roland. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 379–397. [in English].
- Ivakin, 2012 – Ivakin, V. (2012). Burial grounds and graves in medieval Kiev (10th to 13th centuries). *Rome, Constantinople and Newly converted Europe. Archeological and Historical Evidence*. Kraków, Leipzig, Rzeszów, Warszawa, (1), 625–639. [in English].
- Jonaitis, Kaplūnaitė, 2020 – Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I. (2020). *Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje. XIII-XV a. laidosenos Lietuvoje bruožai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [in Lithuanian].
- Kajkowski, 2013 – Kajkowski, K. (2013). The Symbolism and Ritual Significance of the Human Head among the Pomeranians in the Early Middle Ages. *Motyw głowy w dawnych kulturach w perspektywie porównawczej: International Interdisciplinary Meetings 'Motifs Through The Ages'*. Bytów: Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie, (1), 156–193. [in English].
- Kviatkovskaja, 1998 – Kviatkovskaja, A. (1998). *Jotvingių kapinynai Baltarusijoje (XI a. pab.–XVII a.)*. Vilnius: Diemedis. [in Lithuanian].
- Mattison, 2016 – Mattison, A. (2016). *The Execution and Burial of Criminals in Early Medieval England, c. 850-1150: an examination of changes in judicial punishment across the Norman Conquest*. PhD thesis, University of Sheffield. [in English].
- Murphy, 2008 – Murphy E. (2008). Introduction. *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxford: Oxbow Books, XII–XVIII. [in English].
- Rickevičiūtė, 1995 – Rickevičiūtė, K. (1995). Karmėlavos kapinynas. *Lietuvos Archeologija*. Vilnius: Diemedis, (t. 11), 73 – 103. [in Lithuanian].
- Rickevičiūtė, 2003 – Rickevičiūtė, K. (2003). Karmėlavos senkapis (1998 – 2000 m. Tyrinėjimai). *Lietuvos Archeologija*. Vilnius: Diemedis, (t. 24), 161 – 266. [in Lithuanian].
- Riisøy, 2015 – Riisøy, A. (2015). Deviant Burials: Societal Exclusion of Dead Outlaws in Medieval Norway. *Cultures of Death and Dying in Medieval and Early Modern Europe*. Ed. by Mia Korpiola and Anu Lahtinen. Collegium: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences. Helsinki Collegium for Advanced Studies, (Vol. 18), 49–81. [in English].
- Sarcevičius, 1996 – Sarcevičius, S. (1996). 1996 m. Vilniuje, Pranciškonų bažnyčios viduje ir šventoriuje, Trakų gt. Nr. 9, vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 2595*. Vilnius. [in Lithuanian].
- Schofield, Vince, 2003 – Schofield, J., Vince, A. (2003). *Medieval towns. The archaeology of British towns in their European setting*. London: A&C Black. [in English].

- Svetikas, 2003 – Svetikas, E. (2003). *Alytaus kapinynas: christianizacijos šaltiniai*. Vilnius: Diemedis. [in Lithuanian].
- Ščavinskas, 2018 – Ščavinskas, M. (2018). Baltų kariauninkų kontaktai su Kijevo Rusios ir Lenkijos valstybėmis prasidedančios christianizacijos kontekste (XI–XIII a. pirma pusė). *Vakarykščio pasaulio atgarsiai*. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 50–71. [in Lithuanian].
- Tautavičius, 1959 – Tautavičius, A. (1959). Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje 1957 – 1958 mm. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1(6), 115 – 134. [in Lithuanian].
- Urbanavičius, 1994 – Urbanavičius, V. (1994). Lietuvių pagonybė ir jos reliktai XIII–XVII amžiais. *Liaudies kultūra*, (3), p. 1–7. [in Lithuanian].
- Vaicekauskas, 1994 – Vaicekauskas, A. (1994). Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Trakų g. 9, Pranciškonų bažnyčios viduje. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 2352*. Vilnius. [in Lithuanian].
- Vaicekauskas, 1998 – Vaicekauskas, A. (1998). 1997 m. Vilniuje, Trakų g. 9, vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 2938*. Vilnius. [in Lithuanian].
- Vaitkevičius, 2010 – Vaitkevičius, G. (2010). *Vilniaus įkūrimas* (Vilniaus sąsiuviniai, t. I). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. [in Lithuanian].
- Valionienė, 2015 – Valionienė, O. (2015). Lietuvos miestų sakralinės erdvės struktūra viduramžiais ir naujaisiais laikais. *Lietuvos istorijos metraštis*, (2014/2), 5–34. [in Lithuanian].
- Vėlius, 2005 – Vėlius, G. (2005). *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV a.* Vilnius: Vilnius universiteto leidykla. [in Lithuanian].
- Vėlius, 2009 – Vėlius, G. (2009). Kernavė – "inovacinio kiemo galimybės"? *Lietuvos archeologija*, (t. 35), 265–272. [in Lithuanian].
- Vėlius, 2010 – Vėlius, G. (2010). Sugrižtantys numireliai: "netradicinė" laidosena Lietuvos Viduramžių senkapiuose. *Lietuvos istorijos studijos*, (t. 25), 62–73. [in Lithuanian].
- Žukovskis, 2011 – Žukovskis, R. (2011). Šv. Mergelės Marijos ėmimo į dangų (pranciškonų) bažnyčios teritorijoje (Trakų g. 9/1, Vilniuje) 2010 metais atliktų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 5497*. Vilnius. [in Lithuanian].
- Žukovskis, 2012 – Žukovskis, R. (2012). Vilniaus senjojo miesto su priemiesčiais (25504) Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčios (25024) aplinkos, Trakų g. 9/1, Vilniaus m., archeologinių tyrinėjimų 2011 metais ataskaita. *Archaeological report. Lithuanian Institute of History, Manuscript Section, file no. 5871*. Vilnius. [in Lithuanian].
- Vojtehovich, 2019 –Vojtehovich, A. (2019). *Pogrebal'nyj obrjad naselenija Polockoj zemli v X–XII vv.* Minsk: Bielaruskaia navuka. [in Russian].
- Jonaitis, Kaplūnaitė, 2022 – Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I. (2021). The Mediaeval Cemetery at 6 Bokšto St. The Orthodox Community's Social Arena in Vilnius. *Światowit*, (LX), 97 – 111. DOI: 10.31338/0082-044x.swiatowit.60.6. [in English].
- Jonaitis, kaplūnaitė, 2016 – Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I. (2016). Panašūs ar skirtingi? Dvi krikščioniškos bendruomenės pagoniškame Vilniuje. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2016, XXXIII, 75–98. DOI: 10.15181/ahuk.v33i0.1497. [in Lithuanian].

Ad Fontes

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.111>
UDC 930.25:929.52Чорторийські

Dmytro VASHCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv)
dmvashchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0377-1233>

THE CZORTORYSKI PRINCES CULTURAL HERITAGE: THE BEGINNINGS OF THE FAMILY HISTORY ARCHIVE (15–16 CENTURIES)*

The Czortoryski princely family representatives held high government positions first in the Grand Duchy of Lithuania and then in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The cultural heritage of the family is extremely extensive: from written documents to architectural monuments on the territory of the modern states: Poland, Ukraine, Lithuania and Belarus. The subject of the article is the history of the Czortoryski princes family archive formation during the 15–16th centuries. Having started since the 40s of the 16th century, the number of written documents increased significantly, so we limited the upper chronological limit with 1524, the death year of Semen Oleksandrovych Czortoryski, the representative of the Lithuanian branch. The origin of the family is connected with the name of Prince Kostiantyn, the son of Grand Duke of Lithuania Olgerd or his brother Koriat. His own documentary heritage is not

---

* The research has been done due to the financial support of the German Historical Institute Warsaw.

known to us. His descendants, namely Vasyl Kostiantynovych and his sons Ivan, Olexandr and Mykhailo are of great importance for the study of the subject matter in this research. Among the documentary materials studied, we note the first grants of the Grand Duke of Lithuania Kazimierz Jagiellonczyk to Prince Ivan Vasylovych, which are known from later confirmations. This prince left no descendants, and thus it is unlikely that his personal archive has survived. Two other Vasyl Kostiantynovich's sons Olexandr and Mykhailo founded two branches of the family: Lithuanian (Lohoisk/Lohozsk) and Volyn. According to the information from the sources we have found, we can assume that, firstly the family archive dates back to the 40s of the 15th century, when the first source information was recorded, and secondly each family branch kept its family documents separately. Accordingly, two collections were formed: 1) descendants of Oleksandr Vasylovych; 2) descendants of Mykhailo Vasylovych.

Keywords: Czortoryski princes, descendants, family archive, Grand Duchy of Lithuania, cultural heritage.

Дмитро ВАЩУК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України Україна, Київ)
dmvashchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0377-1233>

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ: ПОЧАТКИ ІСТОРІЇ РОДИННОГО АРХІВУ (XV–XVI ст.)

Представники князівського роду Чорторійських займали високі державні посади спочатку у Великому князівстві Литовському, а потім Речі Посполитій. Культурна спадщина роду надзвичайно велика: від писемних документів до пам'яток архітектури на теренах сучасних держав Польщі, України, Литви та Білорусі. Предметом дослідження у статті є історія формування сімейного архіву князів Чорторійських протягом XV–XVI ст. Починаючи із 40-х рр. XVI ст. кількість писемних документів суттєво збільшилась, тому верхню хронологічну межу ми обмежили 1524 р., смертю Семена Олександровича Чорторійського, представника литовської гілки. Походження роду пов'язане з ім'ям князя Костянтина, сином великого князя литовського Ольгерда, чи його брата Коріата. Його власна документальна спадщина нам не відома. Для вивчення окресленого предмету дослідження важливе значення мають його нащадки, а саме Василь Костянтинович та його сини Іван, Олександр та Михайло. Серед опрацьованих документальних матеріалів, відмітимо перші надання великого князя литовського Казимиром Ягеллончиком князю Івану Васильовичу, які відомі від пізніших підтверджень. Цей князь не залишив після себе потомства, а відтак малоймовірно, що зберігся його особистий архів. Інших два сини Василя Костянтиновича – Олександр та Михайло започаткували дві гілки роду: Литовську (Логой-

ську/Логозьську) та Волинську. Згідно інформації із віднайдених нами джерел можемо висловити припущення про те, що, по-перше, родинний архів бере свій початок із 40-х років XV ст., коли фіксуємо перші джерельні відомості і, по-друге, кожна родинна гілка окремо зберігала свої сімейні документи. Відповідно формувалося два зібрання: 1) нащадків Олександра Васильовича; 2) потомків Михайла Васильовича.

Ключові слова: князі Чорторійські, нащадки, родинний архів, Велике князівство Литовське, культурна спадщина.

In the mid-14th century an event occurred that influenced the fate of not only Ukraine and Lithuania, but the entire Baltic-Black Sea region. A young princely dynasty of the Gedyminovych emerged in Central and Eastern Europe, displacing the Rurik dynasty from the political arena. Representatives of the Lithuanian House became local rulers of the Ukrainian principalities. Thus the local dynasties of Lubartovych in Volyn, Korybutovych in Sivershchyna, Volodymyrovych in Kyiv and Koriatovych in Podillia were founded. Through marriages with the representatives of the local elite, the Gedyminovychs dynasty was replenished with new princely families: the Vyshnevetskis, the Sangushkis, the Chetvertynski, the Czortoryski, and many others. Receiving land grants from the rulers, these families gradually turned into large landowners, headed local administrations, were part of the main governmental structures in the state, and held high positions in the army.

One of the most powerful princely families in the Grand Duchy of Lithuania (hereinafter – GDL) and the Polish-Lithuanian Commonwealth was the Czortoryski family. During the 15th and 16th centuries, its representatives held high positions first in the Grand Duchy of Lithuania and then in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The cultural heritage of the family is extremely extensive: from written documents to architectural monuments on the territory of the modern states: Poland, Ukraine, Lithuania and Belarus. The subject of the current research is the history of Czortoryski princes family archive formation during the 15th and 16th centuries. Having started since the 40s of the 16th century, the number of written documents increased significantly, so we limited the upper chronological limit to 1524, the death year of Semen Oleksandrovych Czortoryski, the representative of the Lithuanian branch of the genus. Now let us turn to the origins of the archive formation. On this way, the biggest problems of the research turned out to be three: 1) methodological, namely the lack of special works devoted to the study of family archives formation in 15th–16th centuries; 2) a small number of authentic acts, especially for the middle of the 15th century; 3) dispersion of original documents in archival repositories of different countries.

The first one is partially solved in the historiographical field, since there are enough indirect works that deal with the study of princely and noble families of this period. In this context, it is worth noting the works of V. Atamanenko (Atamanenko, 2017), A. Blanutsa (Blanutsa, 2007), T. Wasilewski (Wasilewski, 1994;

Wasilewski, 2005), L. Voitovych (Voitovych, 2006), I. Voronchuk (Voronchuk, 2012), G. Kirkienė (Kirkienė, 2008), T. Kempa (Kempa, 2002), I. Krywoszeja (Krywoszeja, 2003), A. Michalski (Michalski, 2013), V. Mykhailovskiy (Mykhailovskiy, 2012), R. Nestorow (Nestorow, 2018), R. Petrauskas (Petrauskas, 2003), V. Ulianovskiy (Ulianovskiy, 2009; Ulianovskiy, 2012), B. Czartoryska (Czartoryska, 2023), N. Yakovenko (Yakovenko, 2008), and others. We would also like to mention several generalised collective popular science works dedicated to the families of Vyshnevetski (Vyshnevetski, 2016), Olelkovychi-Slutski (Olelkovychi-Slutski, 2017), Ostrozki (Ostrozki, 2014) and Radzyvily (Radzyvily, 2012).

At the same time, virtually no one studies family archives. We have only certain achievements regarding individual families. In particular, thanks to Polish researchers of the late 19th and early 20th centuries, a significant array of documents from the family archive of the Sangushkis' princes was published in seven volumes. Separate documents collections of the Masalskis (A. Blanutsa, D. Vashchuk (Masalski, 2007); V. Polishchuk (Polishchuk, 2007) and the Czortoryskis (Chortoryiski, 2016) families have been published. Also important developments in the study of the family archive of the Ostrozkis princes are the works of V. Sobchuk (Sobchuk, 2012; Sobchuk, 2014). The monograph by K. Syta (Syta, 2010) is methodologically important.

The second problem decision is helped by documents of the later period, which thanks to the coordinated system of the princely and royal chancellery and the peculiarities of the record keeping and deed form of the time, often contained both information about the previous documents and the documents themselves. This makes it possible to determine the total volume of the available written heritage.

The solution of the third problem is extremely more complicated than the first two combined. The reason for this is that the Czortoryskis family representatives held local government and state positions in both the GDL (in different lands, as discussed below) and the Polish-Lithuanian Commonwealth. Over time the documents were dispersed first between different branches of the family, and then between archival institutions of different states. Accordingly nowadays unfortunately we do not have a single comprehensive concentration of original the Czortoryskis' documents, such as the Sangushkis archive (it is kept in the Archive of the Royal Castle on Wawel in Krakow (Archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu)). Some of the most concentrated places are the Library of Czartoryski Princes (Biblioteka Książąt Czartoryskich) in Krakow, the Manuscripts Department of the Russian national library (St. Petersburg), and the Archive of the General Acts of the Ancients in Warsaw (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie). So far, one collection in St. Petersburg has been processed (together with A. Blanutsa) and part of the family archive has been published, which was a kind of first step towards recreating the overall picture.

In order to understand the problem of the Czortoryski archive formation, it is worth noting the origins of the genus. The origin of the genus is connected with the name of Prince Kostiantyn and has two versions: 1) son of the Grand Duke of Lithuania Olgerd (Halecki, 1939: 81–88; Wasilewski, 1994: 49; Yakovenko, 2008: 320); 2) son of Koriat Keistutovych (Tęgowski, 1996: 53–59). Without delving into the discussion of whose son was the founder of the genus (Olgerd or Koriat), for the purpose of this study his descendants, namely Vasyl Konstiantynovych and his sons Ivan, Olexander and Mykhailo are of more importance.

Let us trace the documentary heritage of Ivan Vasylovych Czortoryski (PSB, 1938: 275–276). From later documents we have information about his receipt of Trubetsk estate (or part of it) in Sivershchyna from the Grand Duke of Lithuania (hereinafter – GDL) Kazimierz Jagiellonczyk. This refers to the granting of a privilege by the GDL Olexander Jagiellonczyk on February 4, 1495 to Prince Ivan Yuriyovych Trubetski for a half of Trubetsk, "as Prince Ivan Czortoryski held" (LM 5, 2012: 62), and the court verdict on February 15, 1499, clearly stated that it was from Kazimierz Jagiellonczyk: "held from our father, the king of his grace (Kazimierz Jagiellonczyk. - D. V.), Prince Ivan of Czortoryski" (LM 6, 2007: 189). Estimated date of the grant: not earlier than 1452, while Ivan was at Svydryhailo's court in Lutsk.

Currently we have not found any more information about the granting of any real estate to Prince Ivan. The fate of this document, as well as other possible documentary heritage*, is unknown. We believe that two options are possible. The first is that the document was transferred to the Grand Duke's chancellery during the new grant and could had been destroyed as invalid, since Prince Yuri Trubetski had received a new privilege. The second is that it was in the Trubetskis family for some time, since the privilege of 1495 refers to some letters from GDL Kazimierz Jagiellonczyk to Prince Yuri as for the estate, which were presented by his son Ivan to confirm the rights to the property. However, four years later, during the court case Prince Ivan Yuriyovych only presented a confirmation letter from GDL Olexander Jagiellonczyk dated 1495. Prince Ivan Czortoryski left no descendants, and thus it is unlikely that his personal archive had been survived.

Two other Vasyl Kostiantynovich's sons Olexander and Mykhailo founded two branches of the family: Lithuanian (Lohoisk/Lohozsk) and Volyn (according to J. Wolf) (Wolf, 1895: 22). According to the sources we have found, we can assume that firstly, the family archive dates back to the 40s of the 15th century, when the first source information was recorded, and, secondly, each family branch kept its family documents separately. Accordingly two collections were being formed: 1) Olexander Vasyliovych's descendants; 2) Mykhailo Vasyliovych's descendants.

---

* There is an idea that around 1441 the prince received some kind of "protection letter" from Kazimir Jagiellonchik for his life protection after the murder of Sigismund Keistutovych (PSB, 1938: 275–276). We have not discovered it.

The basis for this assumption is information from a court case (June 08, 1498) between cousins Semen Oleksandrovych and Fedir Mykhailovych Czortoryski concerning the half division of the latter's fiefdom. In particular, Semen personally claimed that his father, Prince Olexander, had already made such an attempt before King Kazimierz Jagiellonczyk ("knyaz Semen riek, shtozh otiets iego kniazia Fedorovu ottsu o tot sia diel vpominal za ottsa nashogo, korolia iego milosti"). Fedir replied that he knew nothing about it. Without providing strong evidence, the case was decided in favor of Prince Fedir: "nehai on tuiu svoiu otchinu vsiu spolna dierzhit i zaviedaiet po davnomu, a kniaz Semen Oleksandrovich o tot diel ne maiet iemu vzhe vpominati sia, ani dieti iego na niem togo iskati na vieki" (LM 6, 2007: 181).

In the following years we found no information about the continuation of this case. At first glance, there is nothing special about this report. However, it is actually extremely valuable. The division of fiefdoms could have taken place in the availability of princely or royal grants that confirmed the right of possession/property. Therefore, both Semen and Fedir must have had such documents. And they were kept, respectively, by each of them separately. Now let us consider this in more detail and first of all pay attention to Prince Olexander Vasyliovych Czortoryski and his son Semen.

Prince Olexander Vasyliovych received a privilege from the Grand Duke Kazimierz Jagiellonchyk to the estates of Lohozsk (Lohoisk), Ostashyn, Sporiv, and Kamianets. So far, we have not been able to find its original. Instead the existence of such a grant is confirmed by three later reports. The first of them is a confirmation of the GDL Olexander Jagiellonchyk's letter to Prince Semen Oleksandrovych for the mentioned estates, which his father had already received from Kazimierz ("shtozh otiets iego kniaz Oleksandro vysluzhil na ottsiu nashomu, koroli iego milosti, imenia na imia Logozhesk, a Ostashin, a Sporov, a Kamienets") (LM 6, 2007: 150).

The second time this was mentioned in the confirmation letter of Sygizmund I the Old to Mr. Juhn Wankiewicz for a settlement and hayfields near Lohoisk (May 9, 1538). It records a court case, which was heard according to the GDL Olexander Jagiellonczyk order by Stanisław Janowicz, the headman of Zhmud (approximately 1496–1503), between Semen Czortoryski and Illia and Hrynk Soltanovych (ancestor of Juhn Wankiewicz) regarding a village in Lohoisk district. During the proceedings, Semen noted that his father had already received the estate and presented Olexander Jagiellonczyk's confirmation of the Lohoisk estate getting ("i kniaz Semen polozhyl peredo mnoiu kopeiu lista gospodarskogo, shto iemu na Logozhsk dan") (LM 20, 2009: 170–171).

The document was mentioned for the third time during the trial between the metropolitan of Kyiv and All Rus, both archimandrite Iosyp and the canons as well as the entire chapter of St. Stanisław's Church in Vilna (February 1, 1516). In particular, the metropolitan claimed that the tax payers the Ovievychis and the

Okhromievychis lived in Lohoisk. First they were granted by GDL Vitovt to Prince Olexander (Olelko) Volodymyrovych, then to his brother Prince Andrii, and after his death to Prince Olexander Vasyliovych Czortoryski and his son Semen (RSAEA, f. 389, des. 1, s.u. 222, l. 254). The granting to Olexander Czortoryski could have occurred between 1461, when the prince returned from Moscowii to the GDL, and 1477, the probable date of his death (PSB, 1938: 271; Wolf, 1895: 20). It is worth noting that all the evidence does not contain information about the existence of the Kazimierz privilege itself. However, it is clear that without it, GDL Olexander Jagiellonczyk would not have confirmed Semen's rights to these estates. The following documents which are directly related to Semen Olexandrovych, shed some light on this issue.

At least since March 1496 till September 1503, several trials had been held in the case between Prince Semen and Bohush Petkowych concerning the Kolodiazy estate in Lohozsk. Each time the former tried to convince the Grand Ducal Court that the estate, as well as Lohozsk itself, was his property, since his father Olexandr Vasyliovych Czortoryski had received it from King Kazimierz Jagiellonczyk. However, he could not present these documents because they were kept by Mr. Bohush. At the appointed time ("na rok stati po Velitsedni v dvu nediliah"), this Bohush and his wife swore that they knew nothing about it, and thus won the case (LM 5, 2012: 97).

This information has several interesting points for our study. The first one is that the privilege of the GDL Kazimierz Jagiellonczyk really existed, but Prince Semen did not have it in 1496 when he was asked for it by the GDL Olexander Jagiellonczyk for confirmation. The second one is we have the first notice of a possible place for the family documents storage, which were of extraordinary value because they guaranteed the right to property. Unfortunately, from the available sources we cannot explain why Semen Czortoryski claimed that the Kazimierz privilege had been kept at Bohush's. Perhaps due to the fact that on August 29, 1493, Bohush received a confirmation privilege from the GDL Olexander Jagiellonczyk to the estate of Kolodiazy in the Lohózsk district, which his father had previously served from Prince Andrii Volodymyrovych (brother of Olexander (Olelko)), " v tyie chasy, iak kniaz Andrei ot ottsa nashogo korolia ego milosti (Kazymyra Yagellonchyka. – D. V.) Logozhsk dierzhal" (LM 3, 1998: 78). That is Bohush could have had the Kazimierz's privilege. However, in our opinion, since the latter won the case (we do not find any more information about its further consideration in the sources), we can assume that Semen himself lost this privilege. Accordingly it was kept (as well as other family documents), in our opinion, at the prince's residence. This is confirmed by the further fate of his possessions, and thus of the successor documents.

Married to Princess Ulyana, Semen had two daughters and probably several sons, who could have been taken as yasyr in 1505 during the Tatar attack on Lohozsk (Wolf, 1895: 21). According to M. Strykovski, "Mahmed Geray, who was

standing with kosh round Minsk castle, brutally destroyed all the surrounding parishes, devastated Minsk city, the castle only defended itself; he burned monasteries and churches in the Lithuanian region, in Polotsk, in Vitebsk, and in Odrutsk, did a lot of damage and cruelly shed the blood of the Christian people, and returned without loss" (Strykovski, 2011: 843). Obviously the fire could have destroyed the documents, or some part of them. Since Semen had received a confirmatory privilege from Sygizmund I the Old to own Lohozsk on December 20, 1508. ("Powiedź piered nami namiestnik Kamieniecki kniaz Semen Alexandrowicz, iż z Bozago dopuszczenia, pohaństwo Tatarowie diety jemu pobrali i zamok iego Łohoiesk sozhli, i przy dietyach listy i przywilehie, ktorye on miał na otczyznye imienia swoje, pobrali") (Tyszkiewicz, 1858: 48).

During his lifetime, Prince Semen borrowed money and then began selling his property to pay off his debts. When selling, as a rule, the original privilege (in modern language, a document of ownership) was transferred to the merchant. The latter, according to the practice of the time, asked the sovereign to provide his confirmation privilege for the purchased or donated property*. After confirmation the preliminary documents could be taken to the Grand Duke's chancellery. Accordingly Semen could not help but keep his documents, otherwise he would have had problems with any transactions of them.

During his lifetime, the prince was unable to pay off all his debts, so this problem fell to his daughters and sons-in-law: Fedir Hnevoshkevych and Vasyl Tyshkevych. We have information that after the prince's death (after August 1524), only remained the estates of Ostashyn, Lohoisk, Lososyno, and Sporiv. In 1528 his sons-in-law informed the king that nobleman Bohdan Lvovych took possession of Ostashyn and sold it to Prince Vasyl Ivanovych; Sporiv was recorded in the inheritance (*vinno*) of his wife Uliana; Lososyno was given to her for holding as a widow until her death; they only received Lohozsk, half of which was sold for eternity by Semen's daughter Sofia to her sister Oleksandra's husband Vasyl Tyshkevych to pay off her father's debts (LM 14, 2008: 396–397). In other words, the Tyshkevychs family became the actual successor to the remnants of Semen Czortoryski's possessions, in particular Lohozsk. It is quite likely that after all these real estate transactions the family archive of the Prince Olexander Czortoryski descendants sank into oblivion. However, there is still a possibility that some part of Semen Czortoryski's archive could have been kept by the Tyshkevychs family.

This assumption has some basis, as the Lithuanian Metrica contains a number of documents related to Prince Semen's activities that require special research. These are, in particular, the letters of allowance for servants and deeds of sale.

---

* Rather confirmatory is the privilege of GDL Sigismund I the Old to the subject Bohdan Zhomoitynovych dated August 30, 1532 to Rymkovski palace in Lososyno estate, in which the grant for Prince Semen Czortoryski dated August 24, 1524 is entered (LM 17, 2015: 254–255).

They contain data on: determining the categories of persons who acquired the right to own real estate; the value of property; the amount of duties, payment of taxes, etc. A special mention should be made of Prince Semen Czortoryski's will to his wife Uliana, which contains 600 *kips* of money on Sporiv estate, as it characterizes both property relations within the family and legal aspects of the issue (LM 12, 2001: 294–295). Equally important documents of the family archive are various acts of judicial proceedings. After all, judicial activity was one of the governmental duties that Prince Semen performed, for example, as the governor of Kamianets, and resolving cases required knowledge of current legislation. Sources record many cases when Prince Semen Olexandrovych himself was involved in various lawsuits related to financial or property matters. Therefore, lawsuits, case descriptions, and verdicts constitute a separate part of the collection. Their information is important for finding out the history of the family's land holdings. We have also recorded the presence of documents according to which the prince received a salary for his service. For example, on October 23, 1509, Prince Semen Czortoryski received 100 *kips* of money from the treasury in Lviv for his military service in Volokh (LM 8, 1995: 415). Accordingly, after receiving the money, the prince had to have confirmation receipts.

In conclusion, we note that the study of the Czortoryskis' history archive has a strong prospect of continuing through Volyn branch, starting with Mykhailo Vasyliovych. After all it was his descendants who would achieve considerable power in both the GDL and the Polish-Lithuanian Commonwealth. Therefore the archival heritage is much better preserved.

ARCHIVES

RSAEA – Russian State Archive of Early Acts (Moscow) (Російський державний архів давніх актів (м. Москва)).

BIBLIOGRAPHY

- Атаманенко В. Острозькі та Радивиличі: аристократія та магнатерія XVI – початку XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 62. Матеріали краєзнавчих читань, 22 вересня 2017 року, м. Ківерці – смт. Олика. Луцьк, 2017, 283–289.*
- Блануца А. *Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2007, 248.
- Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти.* Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006, 784.
- Ворончук І. *Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники.* Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012, 712.
- Князі Вишневецькі / І. Чаманська та ін.; наук. ред. І. Тесленка.* Київ: "Балтія-Друк", 2016, 320.

- Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Випуск 1. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2007, 176.
- Князі Омельковичі-Слуцькі / Я. Затилюк, А. Скеп'ян та ін.; наук. ред. І. Тесленка. Київ: "Балтія-Друк", 2017, 296.
- Князі Острозькі / Р. Рагаускене та ін.; наук. ред. І. Тесленка. Київ: "Балтія-Друк", 2014, 280.
- Князі Радзивіли / В. Александрович та ін.; відп. ред. Ю. Ференцева; пер. В. Журби та ін. Київ: "Балтія-Друк", 2012, 272.
- Князі Чорторійські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання "Західно-Руських актів" Російської національної бібліотеки) / Підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016, 228.
- Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ: Темпора, 2012, XII + 450.
- Михайловський В. НАШІ КОРОЛІ – REGES NOSTRI. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: Темпора, 2023, 436.
- Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого князівства Литовського). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007, 100.
- Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV–першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014, 508.
- Собчук В. Найдавніші реєстри документів архіву князів Острозьких. Записки НТШ. Т. 264: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2012, 377–396.
- Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / пер. Івасів Р., Пепа В., Козовик І. Паранько Р.; відп. ред. Купчинський О. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2011, 1075. (Серія: Історичні джерела. Том 10).
- Ульяновський В. "Славний для всіх часів чоловік": князь Костянтин Іванович Острозький. Острого: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2009, 168. (Серія: "Видатні постаті острогіани". Вип. 2).
- Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ: Видавничий дім "Простір", 2012, 1370.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ: Критика, 2008, 472.
- Czartoryska V. Siedziby Czartoryskich na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej – refleksje subiektywne. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 2023, Nr. 150 (1), 7–25.
- Halecki O. Koriatowicze a przodkowie Holszańskich i Czartoryskich. Miesięcznik heraldyczny. 1939, Rok XVIII, Nr. 6, 81–88.
- Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002, 194.
- Kirkienė G. LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, 267.
- Krywoszeja I. Ród Czartoryskich na Ukrainie: od prawosławia do katolicyzmu. Czartoryscy – Polska – Europa. Historia i współczesność / pod redakcją Zbigniewa Barana. Kraków: DjaF, 2003, 101–106.

- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12. (1522–1529): Užrašymų knyga 12* / Parengė Darius Antanacičius, Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto, 2001, 855.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14. (1524–1529): Užrašymų knyga 14* / Parengė Laimontas Karalius, Darius Antanacičius (teksrai lotynų kalba). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008, 646.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17. (1530–1536): Užrašymų knyga 17* / Parengė Laimontas Karalius, Darius Antanacičius (teksrai lotynų kalba). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, 706.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20. (1536–1539): Užrašymų knyga 6* / Parengė Raimonda Ragauskienė, Darius Antanacičius (teksrai lotynų kalba). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009, 444.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1598): Užrašymų knyga 3* / Parengė Lina Anužytė ir Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto, 1998, 166.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5. (1427–1506): Užrašymų knyga 5* / Parengė Algirdas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanacičius (teksrai lotynų kalba). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, 586.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6. (1494–1506): Užrašymų knyga 6* / Parengė Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, 516.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8* / Parengė Algirdas Baliulis, Romualdas Firkovičius, Darius Antanacičius. Vilnius: Mosklo ir enciklopedijų leidykla, 1995, 710.
- Michalski A. O pochodzeniu i pochodnkach kariery domu książąt Czartoryskich. *Ślupkie studia historyczne*, 2013, Nr. 19, 47–72.
- Nestorow R. *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł arcywaknych*. Kraków: Wydawnictwo Attyka, 2018, 94.
- Petrauskas R. *Lietuvos diduomenė XIV a. Pabaigoje–XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius: Aidai, 2003, 379.
- Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1938, 480. (T. 4 (Chwalczewski Jerzy – Dąbrowski Ignacy)).
- Syta K. *Archiwa magnackie w XVIII wieku. Studium kultury kancelaryjno-archiwalnej*. Toruń: Lenz & Załęcki Sp. z o.o., 2010, 312.
- Tęgowski J. Który Konstancy – Olgierdowicz czy Koriatowicz – był przodkiem kniaziów Czartoryskich? *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*. Toruń: Zakład Poligraficzno-Wydawniczy POZKAL, 1996, 53–59.
- Tyszkiewicz K. *Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej*. Wilno, 1858, 68. (Teksta IV.).
- Wasilewski T. Pochodzenie i początek kariery domu Czartoryskich. *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku. Studia ofiarowane Prof. dr. hab. Jerzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*. Poznań, 1994. S. 45–63.
- Wasilewski T. Ród Czartoryskich, jego oblicze wyznaniowe i znaczenie jako mecenasza kościoła do początków XVIII w. *Religijno-kościelne aspekty historii rodu Czartoryskich. Materiały z konferencji Puławy, 26–27 października 1989 r.* Puławy, 2005, 19–35.
- Wolf J. *Kniazowie litwsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895, 698.

REFERENCES

- Atamanenko, 2017 – Atamanenko, V. (2017). Ostrozki ta Radyvyly: arystokratiia ta mah-nateriia XVI – pochatku XVII st. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kivertsivshchyna ta Olyka v istorii Ukrainy ta Volyni. Naukovyi zbirnyk. Materialy kraieznavchykh chytan, 22 veresnia 2017 roku, m. Kivertsy – smt. Olyka*. Lutsk, 2017, (62), 283–289. [in Ukrainian].
- Blanutsa, 2007 – Blanutsa, A. (2007). *Zemelni volodinnia volynskoi shliakhty v druii polovyni XVI st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Chortoryyski, 2016 – *Kniazii Chortoryyski: dokumenty i materialy XVI–XVII st. (iz zibrannia "Zakhidno-Ruskykh aktiv" Rosiiskoi natsionalnoi biblioteki)*. (2016). / Pidhotovka do druku Andriia Blanutsy, Dmytra Vashchuka. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in old Ukrainian].
- Czartoryska, 2023 – Czartoryska, B. (2023). Siedziby Czartoryskich na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej – refleksje subiektywne. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, (150 (1)), 7–25. [in Polish].
- Halecki, 1939 – Halecki, O. Koriatowicze a przodkowie Holszańskich i Czartoryskich. *Miesięcznik heraldyczny*, (Rok XVIII, Nr. 6), 81–88. [in Polish].
- Kempa, 2002 – Kempa, T. (2002). *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. [in Polish].
- Kirkienė, 2008 – Kirkienė, G. (2008). *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV—XVI amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. [in Lithuanian].
- Krywoszeja, 2003 – Krywoszeja, I. (2003). Ród Czartoryskich na Ukrainie: od prawosławia do katolicyzmu. *Czartoryscy – Polska – Europa. Historia i współczesność* / pod redakcją Zbigniewa Barana. Kraków: DjaF, 101–106. [in Polish].
- LM 12, 2001 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12. (1522–1529): Užrašymų knyga 12.* (2001). / Parengė Darius Antanacičius, Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto. [in old Ukrainian, Latin].
- LM 14, 2008 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14. (1524–1529): Užrašymų knyga 14.* (2008). / Parengė Laimontas Karalius, Darius Antanacičius (tekstrai lotynų kalba). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. [in old Ukrainian, Latin].
- LM 17, 2015 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17. (1530–1536): Užrašymų knyga 17.* (2015). / Parengė Laimontas Karalius, Darius Antanacičius (tekstrai lotynų kalba). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. [in old Ukrainian, Latin].
- LM 20, 2009 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20. (1536–1539): Užrašymų knyga 6.* (2020). / Parengė Raimonda Ragauskienė, Darius Antanacičius (tekstrai lotynų kalba). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. [in old Ukrainian, Latin].
- LM 3, 1998 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1598): Užrašymų knyga 3.* (1998). / Parengė Lina Anužytė ir Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto. [in old Ukrainian].
- LM 5, 2012 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5. (1427–1506): Užrašymų knyga 5.* (2012). / Parengė Algirdas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanacičius (tekstrai lotynų kalba). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. [in old Ukrainian, Latin].
- LM 6, 2007 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6. (1494–1506): Užrašymų knyga 6.* (2007). / Parengė Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. [in old Ukrainian].

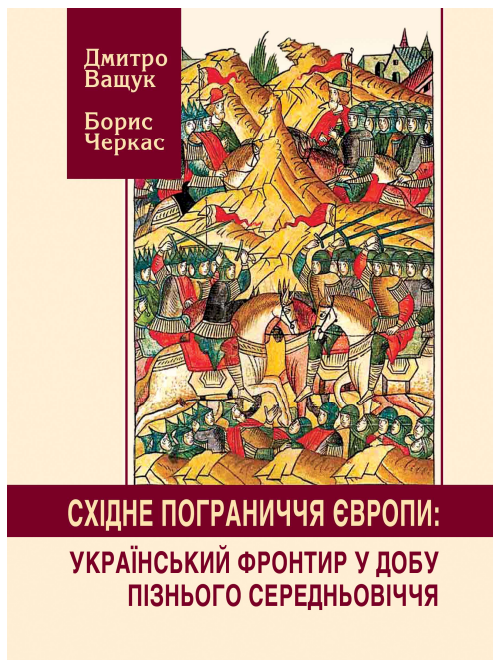
- LM 8, 1995 – *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8.* (1995). / Parengė Algirdas Baliulis, Romualdas Firkovičius, Darius Antanacičius. Vilnius: Mosklo ir enciklopedijų leidykla. [in old Ukrainian, Latin].
- Masalski, 2007 – *Kniazzi Masalski: dokumenty i materialy XVI st.* (2007). / Pidhotovka do druku y avtorskyi tekst Andriia Blanutsy, Dmytra Vashchuka. Kyiv: Universytetske vydavnytstvo "Pulsary", (1). [in old Ukrainian].
- Michalski, 2013 – Michalski, A. (2013). O pochodzeniu i pochodnkach kariery domu książąt Czartoryskich. *Słupkie studia historyczne*, (19), 47–72. [in Polish].
- Mykhailovskyi, 2012 – Mykhailovskyi, V. (2012). *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV–70-kh rokakh XVI st.* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
- Mykhailovskyi, 2023 – Mykhailovskyi, V. (2023). *NASHI KOROLI – REGES NOSTRI. Volodari ta dynastii v istorii Ukrainy (1340–1795).* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
- Nestorow, 2018 – Nestorow, R. (2018). *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł arcywawnych.* Kraków: Wydawnictwo Attyka. [in Polish].
- Olelkovychi-Slutski, 2017 – *Kniazzi Olelkovychi-Slutski.* (2017). / Ya. Zatyliuk, A. Skepian ta in.; nauk. red. I. Teslenka. Kyiv: "Baltia-Druk". [in Ukrainian].
- Ostrozki, 2014 – *Kniazzi Ostrozki.* (2014). / R. Rahauskene ta in.; nauk. red. I. Teslenka. Kyiv: "Baltia-Druk". [in Ukrainian].
- Petrauskas, 2003 – Petrauskas, R. (2003). *Lietuvos diduomenė XIV a. Pabaigoje–XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia.* Vilnius: Aidai. [in Lithuanian].
- Polishchuk, 2007 – Polishchuk, V. (2007). *Kniazzi Masalski na Volyni u XVI st. za dokumentamy Derzhavnoho istorychnoho arkhivu Lytvy (ruska tytulovana znat u prostori Velykoho kniazivstva Lytovskoho).* Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhere-loznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in old Ukrainian].
- PSB, 1938 – *Polski Słownik Biograficzny.* (1938). (T. 4 (Chwalczewski Jerzy – Dąbrowski Ignacy). Kraków. [in Polish].
- Radzyvily, 2012 – *Kniazzi Radzyvily.* (2012). / V. Aleksandrovych ta in. ; vidp. red. Yu. Ferentseva ; per. V. Zhurby ta in. Kyiv: "Baltia-Druk". [in Ukrainian].
- Sobchuk, 2012 – Sobchuk, V. (2012). Naidavnishi reiestry dokumentiv arkhivu kniaziv Ostrozkykh. *Zapysky NTSh.* (T. 264: Pratsi Istorychno-filosofskoi sektsii). Lviv, 377–396. [in Ukrainian].
- Sobchuk, 2014 – Sobchuk, V. (2014). *Vid korinnia do krony: Doslidzhennia z istorii kniazivskykh i shliakhetskykh rodiv Volyni XV–pershoi polovyny XVII st.* Kremenets: Kremenetsko-Pochavskyi derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk. [in Ukrainian].
- Strykovskyi, 2011 – Strykovskyi, M. (2011). *Litopys polskyi, lytovskyi, zhmutskyi i vsiei Rusy* / per. Ivasiv R., Pepa V., Kozovyk I. Paranko R.; vidp. red. Kupchynskyi O. (Serii: Istorychni dzherela. Tom 10). Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Syta, 2010 – Syta, K. (2010). *Archiwa magnackie w XVIII wieku. Studium kultury kancelaryjno-archiwalnej.* Toruń: Lenz & Załęcki Sp. z.o.o. [in Polish].
- Tęgowski, 1996 – Tęgowski, J. (1996). Który Konstanty – Olgierdowic czy Koriatowic – był przodkiem kniaziv Czartoryskich? *Europa Orientalis. Polska i jej wshodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin.* Toruń: Zakład Poligraficzno-Wydawniczy POZKAL, 53–59. [in Polish].

- Tyszkiewicz, 1858 – Tyszkiewicz, K. (1858). *Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej*. (Teki IV.). Wilno. [in Polish].
- Ulianovskiy, 2009 – Ulianovskiy, V. (2009). *"Slavnyi dlia vsikh chasiv cholovik": kniaz Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi*. (Seria: "Vydatni postati ostrohiany". Vyp. 2). Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, 2012 – Ulianovskiy, V. (2012). *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Prostir". [in Ukrainian].
- Voitovych, 2006 – Voitovych, L. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Tserkva: Vyd. O. V. Pshonkivskiy. [in Ukrainian].
- Voronchuk, 2012 – Voronchuk, I. (2012). *Naseleння Volyni v XVI–pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Vyshnevetski, 2016 – *Kniazzi Vyshnevetski*. (2016). / I. Chamanska ta in.; nauk. red. I. Teslenka. Kyiv: "Baltiiia-Druk". [in Ukrainian].
- Wasilewski, 1994 – Wasilewski, T. (1994). Pochodzenie i początek kariery domu Czartoryskich. *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku. Studia ofiarowane Prof. dr. hab. Jerzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*. Poznań, 1994, 45–63. [in Polish].
- Wasilewski, 2005 – Wasilewski, T. (2005). Ród Czartoryskich, jego oblicze wyznaniowe i znaczenie jako mecenasa kościoła do początków XVIII w. *Religijno-kościelne aspekty historii rodu Czartoryskich. Materiały z konferencji Puławy, 26–27 października 1989 r.* Puławy, 2005, 19–35. [in Polish].
- Wolf, 1895 – Wolf, J. (1895). *Kniazowie litwsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa: Drukiem J. Filipowicza. [in Polish].
- Yakovenko, 2008 – Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. Volyn i Tsentralna Ukraina*. (Vydannia druhe., perehlianute i vypravlene). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Рецензії та огляди

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.125>

Рецензія на книгу: **Ващук Д., Черкас Б. Східне пограниччя Європи: Український фронтир у добу пізнього середньовіччя. 2-ге вид., допов. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2022. 188 с.: іл.**

Коли мова заходить про місце та роль порубіжжя в історії, то відразу приходить на думку відома "теорія фронтиру", котра була висунута американським дослідником Фредериком Джексоном Тернером ще на початку 90-х років XIX ст. З того часу феномен кордонного чи прикордонного життя вже неодноразово ставав окремим предметом вивчення як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії. Зокрема, серед останніх таких досліджень привертає увагу книжка "Східне пограниччя Європи: Український фронтир у добу пізнього середньовіччя", яка побачила світ у 2022 р. в одному з видавництв Кам'янець-Подільського. Авторами цього нового видання є Дмитро Ващук і Борис Черкас – знані в Україні та за її ме-

жами фахівці з середньовічної історії. Необхідно відзначити, що це вже не

перший їхній спільний науковий проєкт, раніше вийшла низка їхніх інших видань, серед котрих особливо вирізняються книги "Золота доба українського лицарства" (Харків, 2018) та "Епоха Вітовта в історії України: 1387–1430" (Київ, 2020), написаних у плідній колективній співпраці з українськими й литовськими спеціалістами з доби середньовіччя.

Потрібно зазначити, що поява цього видання стала можливою завдяки виконанню його авторами відповідних наукових студій у межах цільової програми наукових досліджень Відділення історії, філософії та права НАН України "Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики". Тому в рамках означеного проєкту дослідження питанням, які пов'язані з пограниччям є цілком обґрунтованими, адже не викликає жодного заперечення теза, що природно-географічне розташування України відіграло неабияке значення для розвитку історичних процесів. *"Саме це, – на думку авторів книжки, – визначило її роль східного форпосту європейської цивілізації, а подекуди й головного гравця у складному геополітичному протистоянні між осілими та кочовими народами. Упродовж декількох тисячоліть українські землі були територією інтенсивної взаємодії представників різних етносів і культур. Найбільш активно ця взаємодія тривала в період пізнього середньовіччя – час, коли відбулося поєднання як мирних відносин, так і воєнних зіткнень на межі осілого й кочового світів, християнської й османської частин Європи"* (с. 4).

Стосовно змістового наповнення рецензованого видання, то воно є традиційним і складається з вступного слова, п'яти розділів та загальних висновків. Три розділи книжки розбито на окремі нариси, що значно полегшує сприйняття читачем різнопланового матеріалу, який подається в ті чи іншій частині наукового видання. Не менш важливим є й те, що автори звернули увагу на необхідність забезпечити свою книжку відповідним ілюстрованим і картографічним матеріалом, котрий поєднує текстову частину і надає також відповідної образності ключовим історичним подіям та особам, про які мовиться на сторінках цього видання.

У *"Вступному слові"* до книжки, Д. Ващук і Б. Черкас, актуалізуючи тему своєї роботи, вказують, що *"складність окресленої проблеми потребує формування певних дослідницьких завдань, як-от вивчити політико-економічні та соціокультурні процеси Українського фронтиру в добу пізнього середньовіччя; з'ясувати вплив конфлікту між осілими та кочовими народами на міждержавні взаємини, процеси державотворення й національні ідентифікації; розкрити багатогранність і розмаїття культури, взаємозв'язки, взаємовпливи, протистояння та співіснування на Великому кордоні"* (с. 6). Як бачимо, сформульовані авторами цього видання питання є досить об'ємними та складними щодо виконання. Безумовно, це вимагало також правильного визначення дослідниками методологічного підходу до вирішення

цих непростих завдань, оскільки феномен пограниччя є багатограним. *"Виходячи з того факту, що об'єктом розгляду виступає Український фронт за доби пізнього середньовіччя, – підкреслюють автори книжки, – достатньо логічним буде сприймати предметною областю дослідження політичні, соціально-економічні, культурні процеси на українських землях Великого кордону, метаморфози буття тих чи інших ланок суспільства тощо"* (с. 7).

Перший розділ, *"Династично-політичні метаморфози, від етнічної ворожнечі до аристократично-родової спорідненості: питання спадковості Гедиміновичів щодо світу Рюриковичів"* (с. 8–21), присвячений розгляду динаміки русько-литовських контактів, починаючи з кінця X і майже до кінця XIV ст. Як відзначають самі дослідники: *"Перші контакти саме з литовською елітою точно фіксуються відповідними археологічними дослідженнями стосовно періоду правління Ярослава Мудрого. Володар Русі сприяв розбудові потужного комплексу укріплень на півдні з метою захисту Києва й центру держави від вторгнень кочовиків, передусім печенігів. [...] Щодо балтів, то на сьогодні локалізовані та активно досліджуються два городища на берегах Росі (причому одне порівняно велике) й один могильник. Культурний шар доволі багатий, є вже чимало цікавих і цінних знахідок, проте це лише початок археологічних розвідок, тож усе це попереду. Що вже точно можемо означити на сьогодні: балтські військові громади мали розвинену, відповідно до часу, матеріальну культуру, вочевидь було майнове розмежування з феодалною верхівкою; вони створювалися для охорони південних кордонів Русі. Останнє досить символічно з огляду на майбутню діяльність Вітовта на наших теренах"* (с. 9–10). Чимало уваги автори книги приділили відносинам між Руським королівством та Литвою в часи правління Данила Романовича та його наступників. При цьому, враховується роль Золотої Орди, а також зовнішньої політики Польщі й Угорщини, на активізацію об'єднавчих процесів у русько-литовських відносинах XIV ст.

У другому розділі, *"Поділля як східний форпост Європи"* (с. 22–40), висвітлюються особливості політичного устрою й економічного розвитку Подільської землі в періоду князів Коріатовичів. Попри досить обмежену джерельну базу в рецензованому виданні зроблено успішну спробу відтворити литовський інституційний лад на Поділлі після битви на Синіх Водах 1362 р. Так, у своїй роботі Д. Вашук і Б. Черкас відзначили, що *"особливістю політичного устрою Подільського князівства як форми організації державної влади стала цілковита самостійність Коріатовичів в управлінні регіоном. Це проявлялося, наприклад, у правовому полі, оскільки надавати певні права міщанам на самоврядування було винятковою прерогативою верховних володарів. Крім цього, Коріатовичі, маючи власне військо, обороняли свої володіння від ворогів та проводили незалежну від Вільна зовнішню політику"* (с. 31). Що ж стосується господарської діяльності, то вона у представників названого князівського роду також була успішною. *"Економічну незалеж-*

ність князів Коріатовичів, – наголошують автори книжки, – підтверджує й факт карбування в 1370–1380-х рр. власної монети, так званого подільського півгроша. У цьому контексті варто відзначити, що саме зі входження у другій половині XIV ст. українських земель до складу Великого князівства Литовського активізувався процес відновлення грошового карбування" (с. 34–35). В цьому зв'язку, дослідникам необхідно було звернути увагу на можливий вплив на грошове господарство Коріатовичів збоку князя Володислава Опольського – управителя угорського і польського короля Людовіка Анжуйського в Руському королівстві, який в цей самий хронологічно відрізок часу також активно карбував власні монети у Львові.

Третій розділ, *"Імперськість Великого князівства Литовського в контексті впливів князівств України-Руси"* (с. 41–92), охоплює час правління великого князя Вітовта. Докладно висвітлюється політика останнього щодо Золотої Орди, яка мала на меті перетворити Литву на ключового геополітичного гравця в Східній Європі. Тому чимало уваги автори звертають на взаємостосунки Вітовта з татарськими ханами Токтамишем, Тимур-Кутлукком, Джелал-ад-Діном, Улуг-Мухаммедом, Худайдатом тощо. Незважаючи на відчутні невдачі (битва на Ворсклі 1399 р.), на думку Д. Ващука і Б. Черкаса, *"відповідно, через підкуп, різноманітну підтримку, установа родинних зв'язків, гнучку релігійну політику Вітовт спромігся взяти під контроль практично всі князівства Рюриковичів на сході: Твер, Москву, Рязань, не враховуючи малих, а також утворити у складі Золотої Орди кілька союзно-залежних територіальних анклавів. Причому деякі з них із часом перетворюються на окремі держави. Головне було зрозуміти правильність конкретних напрямків воєнних дій, а саме захоплення контрольних зон світової караванної торгівлі у східноєвропейських регіонах, вихід до морських портів і річкових переправ"* (с. 91–92). Отже, великому князю Вітовту вдалося перетворити Велике князівство Литовське на сильну державу "від моря до моря" з добре захищеним пограниччям.

У четвертому розділі, *"Розвиток міст: європейські впливи та місцеві традиції"* (с. 93–125), розкривається перебування українських земель, зокрема Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини та Сіверщини, у складі Великого князівства Литовського. Висвітлюється взаємозближення і взаємодія народів у різних сферах організації в тодішньому соціумі. Особливо, за твердженням авторів, *"це позначилося й на розвитку міст, який із другої половини XIII ст. певною мірою загальмувався внаслідок монгольського поневолення. Завдяки вмілому управлінню представників династії Гедиміновичів швидкими темпами будувалися потужні укріплення, які оснащувалися новітнім озброєнням, набувало поширення магдебурзьке право, а також відновлювалися величні храми давньоруської доби, що стало ознаками сталого розвитку"* (с. 93). Проте розглядаючи питання, які стосуються оборонного зодчества, дослідникам варто було звернути увагу, що наприкінці XIV–XV ст.

змінюється тактика не тільки захисту, але й активного штурму укріплень, що зумовлювалося як вдосконаленням різних видів облогової техніки (в першу чергу, каменеметальних машин – блід і требюшетів), так і появою ствольної вогнепальної зброї, яка поступово внесла корінні зміни у принципи будівництва фортифікаційних споруд у зазначений період. До речі, в цьому плані важливу роль відігравали політичні й воєнні контакти Литви з державами хрестоносців у Пруссії та Лівонії, що володіли не тільки різними новими технологіями, але й мали економічно розвинуті міста європейського типу.

Останній, п'ятий розділ, називається *"Правова культура та формування системи захисту"* (с. 126–180). В ньому висвітлюється правова система, котра Д. Вашуком і Б. Черкасом визначається, *"як сукупність внутрішньоподдужених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких державна влада чинить регулятивно-організуючу і стабілізуючу дію на суспільні відносини, поведінку людей та їхніх об'єднань. Залежно від форми державного устрою, правова система може відрізнятися. [...] Водночас, правовий чинник не може бути основним, і тим більше єдиним, при визначенні форми державного устрою. Яким типом державного утворення було Велике князівство Литовське – питання, що вимагає окремого дослідження"* (с. 126). Однак в цій частині рецензованого видання розглядаються аспекти, що стосуються чинних норм й систем джерел права, особливостей правосвідомості та правової культури, правової ідеології і права політика. Розкрито систему правовідносин, стану правопорядку й законності на українських землях підвладних Литві. Окремо подаються розвиток правової культури та формування системи захисту й адвокатури в XIII–на початку XVI ст.

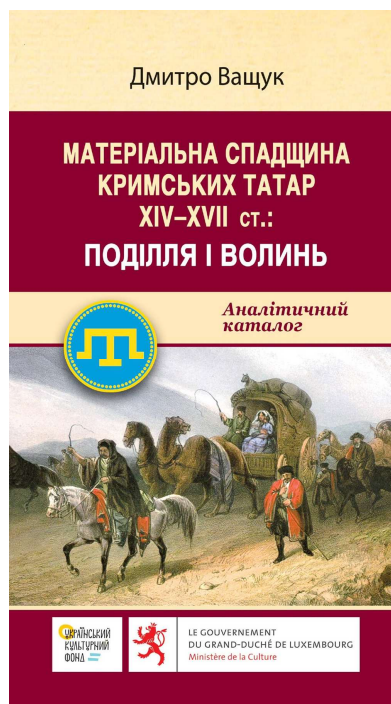
У *"Висновках"* (с. 181–187) автори книжки викладають узагальнюючі підсумки до своєї наукової роботи. Так, вони підкреслюють, що *"у проведеному дослідженні наведено нові погляди на політико-економічні та соціокультурні процеси й окреслено необхідність цілеспрямованого вивчення Українського фронтиру як території взаємозближення, взаємопроникнення західної і східної цивілізацій. Визначено вплив конфлікту між осілими та кочовими народами на міждержавні взаємини, процеси державотворення й національної ідентифікації. Показано взаємозв'язки, взаємовпливи, протистояння і співіснування на Великому кордоні. На конкретних прикладах проаналізовано та продемонстровано, що вивчення Українського фронтиру в добу пізнього середньовіччя поглиблює розуміння сучасних геополітичних процесів, які відбуваються навколо України"* (с. 181, 183).

На завершення, необхідно сказати, що означене нове видання є важливим поступом у дослідженні різних аспектів, які стосуються Великого кордону. Адже в ній окреслюються деякі сторінки воєнного минулого, урбаністики та певних моментів культурного розвитку, характерних для пограниччя. Думаю, що ця книжка буде корисною не тільки для фахових спе-

ціалістів, але й освітян, краєзнавців, працівників пам'яткоохоронної сфери, студентів та усіх поціновувачів середньовічної історії України.

Андрій ФЕДОРУК
*кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
Чернівецький обласний краєзнавчий музей (Україна, Чернівці)*
andrii.fedoruk12@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1305-4898>

Рецензія на книгу: Дмитро Ващук. Матеріальна спадщина кримських татар XIV–XVII ст.: Поділля і Волинь: аналіт. каталог. Кам'янець-Подільський: ФОРМ Панькова А. С., 2023. 48 с.

Аналітичний каталог про матеріальну спадщину кримських татар у XIV–XVII ст. на Поділлі та Волині Дмитра Ващука – результат клопіткої пошукової та дослідницької роботи ученого. Видання підготовлене у межах грантової програми Українського культурного фонду та за сприяння Міністерства культури Великого Герцогства Люксембург. Автор зібрав та проаналізував матеріальні та писемні пам'ятки низки архівних, бібліотечних, наукових та музейних фондів: Литовської Метрики, джерел Музею книги та друкарства м. Острога, Державного історико-культурного заповідника м. Острога, Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, Національного історико-меморіального заповідника "Поле Берестейської битви, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець", Державного історико-культурного заповідника "Межибіж" та ін.

Передмову до каталогу написав професор Національного університету "Острозька академія" Петро Кулаковський. Він, зокрема, відзначив, що *"Вивчення татарських пам'яток і артефактів як на Волині й Поділлі, так і в більш широкому українському контексті, створює можливості для розуміння України як оригінального і цілісного простору переплетення різних конфесійних, історико-культурних та цивілізаційних традицій. Саме через культивування подібним чином політики пам'яті створюються передумови для гармонійного співіснування титульної нації, корінних народів, у тому числі й кримських татар, та інших етнічних спільнот на території нашої Вітчизни"*.

Робота складається з двох розділів, пов'язаних адміністративно-територіальною обумовленістю. Так, у першій частині Дмитро Ващук представляє опис та дослідження матеріальної спадщини кримських татар на Волині. Тут перші татарські поселення починають з'являтися з кінця XV ст., а вже на початку наступного століття чисельність татарських поселень у волинських містах зростає. Історики це пов'язують із поразкою кримського війська у битві під містечком Вишневецом (квітень 1512 р.), завдану князем Костянтином Острозьким. Відтоді полонені перекопські татари, які присягли князеві, були розселені по його володіннях на Волині, зокрема, Острозі. Татарам надано певні пільги та гарантії: мати свою мечеть, кладовище, користуватися земельними ділянками. Поступово татари розселялись по інших містах волинських володінь князя К. Острозького. Татари згідно литовського права і законів несли ряд повинностей та служб, такі як "оборонна" та "сторожева". На жаль, мечеті та татарська забудова до наших днів не збереглися, а відомості про них автор почерпав з писемних джерел та предметів матеріальної культури, віднайдених археологами.

Автор окремо висвітлює матеріальну спадщину татар у таких волинських містах, як Острог, Дубно, Берестечко. Зокрема, в Острозі дотепер збереглася Татарська башта, а наприкінці Татарської вулиці частково зберігся татарський цвинтар. У фондах Музею книги та друкарства м. Острога зберігається переклад Корану латиною Теодора Бібліандра (Базель, 1550 р.) із передмовою Філіпа Меланхтона. Також цінною пам'яткою є каламар із пеналом Мухаммеда, особистого секретаря кримського хана Джанібєга Герая з першої половини XVII ст. У фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острога можна побачити чимало монет кримських ханів: Джанібєка, Менглі I Герая, Гаджі Герая, віднайденими тут археологами.

У Дубно постійних татарських поселень вченими не виявлено. Тут археологами віднайдені залишки татарської зброї, адже Дубно нераз ставало ареною битв та походів татарських і турецьких військ вглиб Волині. Зокрема, в експозиції Державного історико-культурного заповідника міста Дубна представлено оригінальний татарський лук XVII ст., а також наконечники стріл XVI–XVII ст. і реконструйований металевий щит XVI ст. з тамгою у центрі.

У Берестечку татарські сліди відображені у віднайдених археологами залишками зброї, яка залишилася тут внаслідок однієї з ключових битв України у середині XVII ст., коли 18–30 червня 1651 р. зійшлися дві армії: українсько-татарська та польська. У Берестецькій битві з обох сторін зійшлося понад 300 тис. вояк. Татарські підрозділи союзного війська очолював хан Іслям III Герай. На полі Берестейської битви, яке, хоча дотепер повністю не досліджене археологами, на сьогодні знайдено не велику кількість залишків татарської зброї, представленої в експозиції Національного історико-меморіального заповідника "Поле Берестейської битви".

Другий розділ проливає історії на Подільську землю (Велике Поділля), яка у XIV ст. стала ареалом боротьби між Великим князівством Литовським та Золотою Ордою. У результаті воєнного протистояння влада у краї перейшла до представників правлячої у Литовській державі династії Гедиміновичів – князів Коріатовичів. На Поділлі не раз проходили воєнні кампанії та сутички з ординцями, що не могло позначитися на наявності матеріальних пам'яток, пов'язаних із кримськими татарами.

Чимало татарських слідів залишилося під товщею культурного шару у місті-фортеці Кам'янці-Подільському. Зокрема, про татарську присутність, як пише Автор, свідчать наявні в місцевих музеях археологічні артефакти. Так, унікальною знахідкою останніх років стала данга хана Джанібєка (київське наслідування), що зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. На думку І. Старнього та І. Хромової, це "*найзахідніша офіційна археологічна знахідка монети даного типу на території України*". Багато знахідок татарського походження датується останньою третиною XVII ст., відколи місто стало центром Кам'янецького еялету у складі Османської імперії. Це велика кількість монет, керамічного посуду, люльок та інших побутових предметів. Ймовірно, з того часу у місті й з'явилася вулиця Татарська.

Чимало археологічних свідчень, пов'язаних з татарами, містить історія подільського міста Меджибожа. Тут віднайдено монети кримських ханів, а також наконечники стріл, підкови, кінські упряжі. Ці артефакти татарського походження можна побачити в експозиції Державного історико-культурного заповідника "Межибіж".

Отже, представлений Дмитром Ващуком аналітичний каталог дає на сьогодні уявлення про матеріальну спадщину кримських татар (одного із корінних народів України), з яким тісно контактувала материкова Україна у XIV–XVII ст. Побажаємо Автору продовжити важливу роботу у цій сфері.

Андрій БЛАНУЦА

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут історії України Національної академії наук України
(Україна, Київ)*

andriiBlanutsa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0849-8056>

Наукове видання

Ukraina Lithuanica:
студії з історії
Великого князівства Литовського
Т. VII

Головний редактор
Дмитро ВАЩУК

Оригінал-макет
Світлана БЛАЩУК

Тексти подаються в авторській редакції

Підписано до друку 29.05.2024 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 15,0. Обл.-вид. арк. 15,0.
Наклад 300 прим. Зам. 10.2024 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.